

VİCDANİ RED VE VİCDANİ REDDİN TÜRKİYE AÇISINDAN UYGULANABİLİRLİĞİ#

Bayram DOĞAN*

Özet

İnsan hakları hukukunda vicdani red konusu, son yıllarda tartışılan ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne göre inanç özgürlüğü bağlamında korunması gereken bir konudur. Dar anlamda vicdani red, savaş karşıtlığı ve zorunlu askerlik uygulamalarına karşı girilen bir "*haktır*". Vicdani reddi destekleyenler, redciler için zorunlu askerlik hizmetine alternatif olarak, sivil kamu hizmeti olması gerektiği düşüncesi doğrultusunda "*vicdani red hakkı*" mücadelesi vermektedirler. Vicdani reddi bir hak olarak doğrudan tanıyan, Türkiye'nin taraf olduğu bir insan hakları sözleşmesi yoktur. 1982 Anayasası'nın vatan hizmeti kenar başlıklı 72. Maddesinde esasen askerlik hizmetine alternatif, sivil kamu hizmetinin de uygulanabileceğine imkân tanınmıştır. Ancak 1111 Sayılı Yasa, Türkiye'de askerliği zorunlu tutarak Anayasa'da tanınan bir '*hakkı*' engellemiş durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Vicdani red, zorunlu askerlik, sivil kamu hizmeti, insan hakları, 1982 Anayasası.

CONSCIENTIOUS OBJECTION AND APPLICABILITY OF CONSCIENTIOUS OBJECTION IN TURKEY

Abstract

The subject of conscientious objection in human rights law has been debated in recent years and according to the European Courts of Human Rights, it should be protected within the context of freedom of belief. In the strict sense, conscientious objection is antagonism of war and it is a "*right*" that has been introduced against the compulsory military services. Supporters of conscientious objection are campaigning for the "right of conscientious objection" in line with the idea that there should be civilian public services as an alternative to compulsory military service. Turkey is not a party to the human rights convention that directly recognizes conscientious objection as a right. In the Article 72 of the 1982 Constitution act, which is titled 'National Service', principally an alternative to military service, civilian public service has also been

Yayın Kuruluna Geliş Tarihi: 29.08.2018

Kabul Tarihi: 03.09.2018

* Dr. Öğr. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi Adalet Meslek Yüksek Okulu, doganbayram46@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6920-2685

provided. However, implementation of this law which provides a 'right' recognised in the Constitution, has been prevented by holding military service compulsory in Turkey with the law number 1111.

Keywords: Conscientious objection, compulsory military service, civil public service, human rights, the 1982 Constitution act.

GİRİŞ

Vicdani red hakkı, kaynağını vicdan kavramından almaktadır. Dolayısıyla, vicdani red hakkının içeriğini ve anlamını doğru ve tam olarak anlayabilmek için, öncelikle vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarına ve bu kavramların gelişimine inmek gerekir. Nitekim bu şekildeki bir analiz, daha sonra vicdani red hakkı üzerine yürütülecek hukuki değerlendirmelerin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Vicdani red, hakkının ya da kavramının vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının gelişimiyle paralel bir gelişme gösterdiği düşünülmektedir. Vicdanın ahlaki ve zorlayıcı özelliği ile vicdani red, insanın kişiliğini, manevi yapısını ve karakteristik özelliklerini yaşatma uğruna sergilediği bir tutumdur. Bireyin sosyo-politik karakteri, toplumsal beklentisi ve dünya görüşü veyahut şahsi doğrularının, toplumun ortak doğruları ile uyuşmadığı olaylarda, insan kendi değerlerini ve manevi yapısını muhafaza etmek için, içinde yaşadığı “*kamuoyunun benimsediği ilkeleri*” normlara uymayarak, pozitif hukukun zorunlu kıldığı kurallara uymama temelinde şekillenen vicdani red, tam da bu noktada kişisel, karşı duruşun ifadesidir¹. Vicdani red kavramı, insanın fitri duygularının sesine göre davranması gerektiği durumlarda söz konusu olabilir².

Vicdani red; bir insanın, uhrevi, manevi veya politik, gerekçelerle askerlik görevini ve silâh altına alınmayı reddetmesidir³. Vicdani red, askerliğin, dolayısıyla emir komuta ilişkisinin ve üniformanın reddedilmesidir⁴. Vicdani red, insanın, manevi kriteri, uhrevi kabulü, felsefi bakış açısı yahut herhangi bir tercih nedeni ile askerlik ve türevlerinde yer almayı, silah kullanmaya karşı duruşun adıdır. Dolayısıyla anılan bu kriterler vicdani neden olarak kendisini gösterir⁵. Vicdani redci ise; kendi değerleri ile ters düşen bir norm veya yasanın değişmesi hususunda itiraz eden kişi değil, ancak yasa karşısında kendi ahlaksal bütünlüğünü korumayı amaçlayan ve bu amaç için vicdani kanaatini yasaya uymama şeklinde sergileyen kişidir⁶. Bir ahlaksal edim olan vicdani red, pozitif hukukun adaletini ve meşruluğunu değerlendiren bir kavram değil, pozitif hukukun gereklerini yerine getirmenin insanın iç dünyasında oluşacak çelişkiyi açıklayan bir tutumdur⁷.

¹ TOK, Hıdır. (2009). *Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Red*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s. 87.

² MAJOR, Marie France. (1992). “Conscientious Objection and International Law: A Human Right?”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol. 24, s. 350.

³ GÜRCAN, Ertuğrul Cenk. (2007). “Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?”, *AÜSBFD*, S. 62, Ankara, s. 93.

⁴ SEVİNÇ, Murat. (2006). “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *AÜSBFD*, S. 61/1, Ankara, s. 300.

⁵ KARDAŞ, Ümit. (2006). “Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı”, *Birikim Dergisi*, S. 207, s. 39.

⁶ TOKER, Nilgün. (2008). “Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 80-81.

⁷ TOKER, s. 83-84.

Vicdani red, temel insan haklarından biri değildir. Ancak vicdani red, topluma ve kamuoyuna, insanlığa ve geleceğe karşı ahlaki ve siyasi bir sorumluluk taşır. Dolayısıyla, vicdani red; yalnızca dini inanç ve vicdan özgürlüğü ile sınırlandırılmaksızın, seküler, natüralist ve hümanist ahlak ve vicdana da dayandırılmalıdır⁸. Vicdani red, öznel bir kavram olduğu için tanımlar farklılaşarak çeşitlilik arz etmektedir. Vicdani red tanımları; *geniş anlamda vicdani red* ve *dar anlamda vicdani red* tanımları olarak ikiye ayrılabilir⁹.

Bu çalışmada ilk olarak; çeşitli vicdani red türlerinin doğuşu ve kabulüne değinilecektir. Bu çerçevede gerek dünyadaki redciler gerekse Türkiye özelinde redciler incelenirken, Türkiye'deki redcilerin dünyadakilerden varsa farklılığı irdelenerek kamuoyunda nasıl yorumlandığı incelenecektir. Yine çalışmada, Türk Hukuku'nda vicdani reddin nasıl düzenlendiğine değinilecek, bu bağlamda; zorunlu askerlik ve vicdani reddin 1982 Anayasası temelinde yeri ve konumu incelenecektir. Keza, pozitif hukukun 1982 Anayasası'na uygunluğu, örnekler üzerinden açıklanacaktır. Bununla birlikte, vicdani redcilerin ve destekçilerinin karşılaştıkları çeşitli cezai davalar ve disiplin işlemleri de ortaya konulacaktır. Türk ulusal hukuku ile uluslararası hukuk arasındaki ilişki irdelenecek ve uluslararası antlaşmaların iç hukuktaki etkisine değinilecektir. Vicdani red kapsamında; Türkiye'de yaşanan sorunlara, ayrıca AB yolunda ilerleyen Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerine uygun hareket etmesi için vicdani red konusunda, ne gibi yasal düzenlemeleri yapması gerektiğine de değinilecektir.

I. VİCDANİ RED KAVRAMI

1. Geniş Anlamda Vicdani Red

Geniş anlamda vicdani red: Vicdani ilkelere göre hareket etme ihtiyacından dolayı, kişinin kendi ilke ve kurallarıyla çelişen norm ve emirlere uymama tavrı olarak tanımlanabilir¹⁰. Başka bir ifadeyle; bir bireyin yahut grubun, vicdani saikleriyle, üstün bir ahlaki nedenle, kanuni yükümlülüklerini yerine getirmekten iradi olarak kaçınmasıdır. Aslında bu tanım, sadece zorunlu askerlik hizmetine değil, birçok alan için geçerli olan bir vicdani red açıklamasıdır. Örneğin, vergi ödemekten kaçınma, geniş anlamda vicdani red uygulamasıdır¹¹. Şu halde geniş anlamda vicdani red; cari olan hukukun düzenlediği yasal bir buyruğa veya hukuka uygun kabul ettiği bir alanda, dini değerler keza bazı ahlaki, siyasi ritüeller doğrultusunda “*uymama*” şeklinde tanımlanabilir¹². Speck'e göre; vicdani redci sayısı kadar vicdani red tanımı¹³ da vardır. Fakat bu konuda da ortak kabul gören açıklama-tanım mevcuttur. En yaygın tanımı ile askerlik görevine karşı vicdani red; insanın mensubu olduğu inanç ölçüleri, politik bakış açısı, manevi mülahazalarla askerlik görevini

⁸ PARLA, Taha. (2008). “Vicdani Reddin Felsefi Gerekçeleri”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 95.

⁹ SEMİZ, Yasemin. (2010). *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, Seçkin Yayınları, Ankara, s. 17.

¹⁰ TOKER, s. 80.

¹¹ SEMİZ, s. 17.

¹² EREN, Abdurrahman. (2006). “Türk Hukukunda Vicdani Red”, *AÜSBFD*, S.61/3, s.104.

¹³ SPECK, Andres. (2006). “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, *Birikim Dergisi*, S. 207, s. 42.

yapmayı, silah kullanmayı, orduya hizmet etmeyi ya da silahlı kuvvetlerde görev üstlenmeyi reddetmesidir¹⁴.

2. Dar Anlamda Vicdani Red

Dar anlamda vicdani red ise; yalnızca zorunlu askerlik hizmetine karşı uygulanan vicdani reddir. Şu hâlde, çalışmamızın konusunu oluşturan vicdani red, dar anlamda vicdani red olduğu için, bu bölümde ağırlıklı olarak ikinci grupta yer alan yani dar anlamda vicdani red tanımlarına değinilecektir.

Vicdani red; vicdani veya politik inanç ve kanaatler nedeniyle zorunlu askerliğe karşı çıkış olarak tanımlanabilir¹⁵. Vicdani red, orduya dahil olmayı savaş amacıyla silahlı güç oluşturmaya karşı olan kişilerin askerliği reddetmesidir. Bu bağlamda her tür savaşa ve dolayısıyla insanların savaş için öldürülmesine engel olmak ve bu uğurda da mücadele ederek zorunlu askerlik hizmetine karşı gelmek, vicdani red olarak adlandırılır¹⁶. Farklı bir tanım ise vicdani redciler üzerinden yapılmıştır: Vicdani redciler, dünya görüşlerinin insancıl olduğunu bu nedenle zorunlu askerliğe karşı engel olmaya çalışan insanlar olarak tanımlanabilir¹⁷. Ancak, Dünyada ve Türkiye’de vicdani red kavramına baktığımız zaman, bu kavram ve tanımın farklılık gösterdiği, dolayısıyla vicdani redciler arasında değişebildiği görülmektedir. Vicdani red, bazıları için şiddetin ve savaşın her türlüsüne karşı çıkmak iken; bazıları için de sadece belirli orduların gerçekleştirdiği savaşlara dâhil olmamak şeklinde açıklanabilir. Bir başka farklı gerekçe ile örneğin; Yahova Şahitleri gibi dini gruplar için, seküler hiçbir orduda yer almayarak, savaşmamak şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı vicdani redciler, militarizme, militarizmin en etkin tezahürü olan düzenli ordulara engel olmak gayesiyle, ikame bir görevi de kabul etmezken, bir kısım vicdani redciler, yalnızca ikame bir görevi tercih etmektedirler¹⁸.

Keza, değişik vicdani red tanımlarına yer vermek gerekirse: “*Seçici politik red*”; düzenli otoriter ordularda görev almayı reddederken, farklı siyasi veya dini değerler uğruna savaşan ordulara yahut gruplara dâhil olmaktadır. “*Gri red*” olarak açıklanan vicdani red tanımı ise; asker kaçağı, ordudan firar, özür gibi şahsi durumlardan kaynaklı “*muaf olma*” veya ömür boyu zorunlu askerlik yapmamak için kaçak yaşamı tercihtir. Türkiye’deki vicdani redcilerin de dâhil olduğu “*total red*” ise; her tür askerliğe, silahlı güce ve savaşların her türlüsünü reddetmek ve hatta alternatif askerlik hizmetinin ve toplumun militarizasyonunu sağlayan kamu hizmetine ve bağlı tüm ilişkili oluşumlara ve otoriteyi çağrıştıran oluşum ve yapılanmalara karşı gelme hareketidir. “*Sivil red*” ise; ikame göre üniformasız olmak üzere razı olma durumudur¹⁹.

¹⁴ MIZRAK, Dilan. (2008). *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 5.

¹⁵ Uluslararası Af Örgütü Uluslararası Vicdani Ret Konferansı, 01.01.2007, (Erişim) <http://www.amnesty.org.tr/yeni/index.php?view=article&catid=70&id=584&option=comcontent>, 11.06.2015.

¹⁶ SEMİZ, s. 17.

¹⁷ KAYA, Ersin. “Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2006, s. 35.

¹⁸ CANKUR, A. Serra. (2009). *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 39.

¹⁹ CANKUR, s. 39.

Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 26 Ocak 1967 Tarih ve 337 Sayılı Kararı doğrultusunda vicdani red ise; zorunlu askerlik görevi olan insanların uhrevi-manevi, insani, dünyevi yahut kişisel değerlerine aykırılıktan kaynaklanan ilkelerle zorunlu askerlik görevini yapmayı reddetmesidir²⁰. Uluslararası Af Örgütü vicdani redciyi: Vicdani ya da ahlaki değerlerinden dolayı düzenli ordularda görev yapmayı, savaşlarda ya da silahlı operasyonlara doğrudan veya dolaylı görev yapmayı reddeden kişi olarak tanımlamaktadır. Bu tanım; bütün savaşlara katılmayı reddetmese dahi, bir savaşın amaç ve tarzına katılmayı reddetmesini de içerir. Af Örgütü, ayrıca vicdani reddini açıklayamayan yahut açıklamayı reddeden ve sivil alternatif kamu hizmetini yapmayı reddeden veya bir şekilde yapamayanları da düşünce mahkûmu olarak tanımlar. Örgüt, ayrıca vicdani gerekçelerle askerlik hizmetinden muaf tutulmayı sağlayacak derecede makul girişimlerde bulunmasına rağmen, izinsiz olarak silahlı kuvvetlerden ayrıldıkları için hapsedilenleri de “düşünce mahkûmu” olarak kabul eder²¹.

Vicdani reddin iki boyutu olduğu yönünde genel bir kanaat vardır: Birincisi; vicdani red bütün savaşlara olur vermeyen keza savaşta yer almaya da karşı olan yönüdür. Bir diğeri ise; askerlik yükümlülüğüne itiraz olmasıdır. Bu iki ilke, bazı vicdani red tanımlarında bir arada yer alırken, diğer değerlendirmeler, savaşlarda yer almaya karşı olmayı vicdani red için şart olarak değerlendirmemektedir. Keza, vicdani red gruplarında değişik görüşler de yaklaşımlar da vardır. Bu gruplar; vicdani reddin çerçevesi, ölçüsü, ileri sürüş yöntemi vb. konulardır²². Bu gruplardan etkili ve büyük olanları, sivil alternatif kamu hizmetini “*sivil olduğu için*” kabul eden “*sivil redciler*”dir. Bir diğer grup ise otoriter düzenli birliklerde görev almayı reddederken, anarşist yapılı gönüllülük esaslı oluşumlara katılmaya razı olan “*seçici, politik redciler*”dir. Antimilitarist bir ifadeyle, savaşı, savaşmayı, ömeyi-öldürmeyi, düzenli ordularda görev almayı, ikame kamu hizmeti seçeneğini ve dolayısıyla zorunlu askerliğin diğer bütün seçeneklerine karşı gruplar ise “*total redciler*”dir.

Bununla birlikte; silahlı kuvvetlerin ve askerlik sisteminin var olmasını savunan fakat işgale katılmayı ve savaşmaya karşı “*asker redci*”, zorunlu askerlik yükümlülüğünden sürekli kurtulmak için kaçak hayatı yaşayan “*gri redci*” ve geri hizmette angarya görevi üslenerek askerlik yapmayı kabul eden redci gruplar da vardır²³. Günümüzde, askerlik yapmaksızın, alternatif sivil kamu hizmetini de kabul etmeyen grupların meydana getirdiği “*total red*” hareketi, Avrupa Ülkeleri, Latin Amerika Devletleri ve birçok Afrika ülkelerinde etkisini sürdürmektedir. Bu hareket, siyasal otoritelerin insanlar hakkında hiçbir egemenliğinin olmadığı ve uluslararası savaş ilkelerine hiçbir şekilde hizmet etmeyi kabul etmemesiyle, her tür otorite ve savaş karşıtlığının net bir şekilde ortaya konulmasıdır²⁴. Tarhan, total red çizgisini, vicdani reddin ordu ve düzene karşı bir tavır

²⁰ SEMİZ, s. 18.

²¹ SÖNMEZ, Osman. “Vicdani Red”, Uluslararası Af Örgütü, “9 Aralık Mehmet Tarhan’la Uluslararası Dayanışma Günü” nedeniyle, davayla ilgili kaygı ve tavsiyelerini içeren bir açıklama yaptı. (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 09.07.2015.

²² SEVİNÇ, s. 301-302; GÜRCAN, s. 93-94.

²³ ASLAN, Orhan. (2008). *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 49.

²⁴ ASLAN, s. 49-50.

değerlendirmektedir. Tarhan'a göre total red; sadece zorunlu askerlikten uzak olmak değil, ordu ve orduya samimi duygularla karşı gelmek ve ordunun baskıcı tavırlarıyla mücadele etmektir²⁵.

Birleşmiş Milletlerin 1983 yılında sunmuş olduğu E/CN.4 Sub.02/1983/30 no'lu ilk rapor ise şu tanımları içermektedir²⁶:

“Vicdan ile samimi etik kanaatler kastedilmektedir, bunlar dinsel ya da hümanizm kaynaklı olabilir. İki büyük kanaat kategorisi öne çıkıyor. Birine göre öldürmek her koşulda yanlıştır (pasifist red), diğerine göreyse zorun kullanımı bazı durumlarda meşrudur, ama başka bazı durumlarda değildir ve dolayısıyla bu diğer durumlarda reddetmek bir gerekliliktir (askerlik hizmetinin kısmı reddi)”.

BM tanımına benzer tanımlar, vicdani red temelini oluşturmasına rağmen, uluslararası savaş karşıtı hareket içerisinde, tanımın çok daha ilerisine gidilerek, vicdani reddin, toplumun demilitarizasyon sürecine etkisi vurgulanmaktadır. 1973 yılında İtalyan vicdani redci Pietro Pinna'nın yapmış olduğu tanım, yaşanan değişimi ve kavram üzerinden yapılan ilişkilendirmeyi net bir şekilde ortaya koymaktadır²⁷.

Vicdani red, antimilitarist hareketin merkezidir. Disipline, ideolojiye bağlılığın yaşayan numunesi olarak, araştırmacı/sorgulayıcı bir merkez olarak faaliyet üstlenmektedir. Vicdani red yenilikçi hedefler için de önemli bir formül sunar. Bu sayede bireyin bireysel olarak gelişmesi öne çıkması ve bireysel inisiyatifin kabulü ve üstlenilmesidir. Dolayısıyla vicdani red bir referans olarak işlev görmektedir²⁸.

Bu bağlamda, Dünya'da ve Türkiye'de vicdani red eylemlerinde ve gruplarında *“vicdani red”* kavramına bakılacak olunursa, kavramın zamanla değiştiği ve hatta insandan/insana farklılık gösterdiği görülecektir. Bu çerçevede vicdani reddin arka planını oluşturan, uhrevi ya da politik tavır, vicdani reddin amacı-sonucu ve kapsamı açısından belirleyici olabilir.

II. VİCDANİ REDDİN TARİHİ GELİŞİMİ

Tarihsel süreç içerisinde ilk olarak gözlemlenen vicdani red vakası; İlkçağ'da 21 yaşındaki Maximilian, Roma ordusuna çağrıldığı halde savaşmayı reddettiği için orduya katılmamış ve dönemin Roma yönetimi tarafından infazına karar verilmiştir. Bu nedenle Maximilian, tarihteki ilk vicdani redci olarak kabul edilmektedir²⁹. Vicdani red, yüzyıllardır yaşayan bir gerçek olmasına rağmen, 20. yüzyılda dünya kamuoyunu, silahlı kuvvetleri ve dolayısıyla toplumu etkileyen önemli bir faktör haline gelmiştir³⁰. Keza Gandhi, askerlik ödevini bir hastalık semptomuna benzetmiştir.

²⁵ Orhan Aslan'ın Mehmet Tarhan ile Taksim'de 15.05.2007, tarihinde yaptığı röportajdan aktaran: ASLAN, s. 50.

²⁶ SPECK, s. 43.

²⁷ CANKUR, s. 40.

²⁸ SPECK, s. 43.

²⁹ MIZRAK, s. 9.

³⁰ KASIMOĞLU, Alper. (2013). “Türk Hukuku'nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, s. 56.

Zira vicdani reddin, aynen vatanseverlik gibi, etkisiz olduğunu ve devlet ile toplumun tamamen şiddetten arınmış bir ortamda yeniden şekillendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir³¹.

Dünyada ilk olarak 1789 da Fransa’da başlayan zorunlu askerlik, orduya asker kazandırmanın etkin bir aracı olarak hayata geçirilmiş, savaşın modernleşmesi ile birlikte savaş karşıtı direnişte gün yüzüne çıkarak kamuoyunda daha örgütlü bir şekilde kendini göstermiştir³². Vicdani red kavramı, ülkelerin sosyo-kültürel değerlerine göre değişik şekillerde tezahür etmiştir. Örneğin, Almanya’da iyi organize olmuş ve oldukça etkili bir barış grubunun eylemleri ile etkinliğini ortaya koyarak belirginleşmiştir. Avrupa ülkelerinden Fransa, İspanya ve İtalya’da özerk hareketler sonucu başlayan sivil itaatsizlik eylemleriyle kendisini göstererek, farklı şekillerde gelişmiş ve yayılmıştır. Fransa’da, birbirinden bağımsız çok sayıda küçük örgütlenmenin ulusal düzeydeki etkinlikleri; İtalya’da, lobicilik ve revizyon hareketi olarak ortaya çıkmıştır. İspanya’da ise hiç kimsenin resmi düzenli ordu birliklerine kayıt yaptırmamaları sonrasında zorunlu askerlik yükümlülüğü sona erer sloganı ile küçük fakat etkili birçok grubun sivil itaatsizlik eylemleriyle sonuca varılmıştır³³.

Her ne kadar 4. yüzyılda Hristiyanlar, Roma Ordusunda görev almaya başlamışlar ise de dünya genelindeki Hristiyanların birçoğu savaşmayı reddetmişlerdir. Keza, Hristiyanlar, dünyanın ilk kitle ya da grup halinde ortaya çıkan vicdani redcileri olarak tarihte yer almışlardır. Ayrıca, o dönemde Yahudiler de Roma Ordusuna katılmayı reddetmişler ve bunun neticesinde de bu görevden muaf tutulmuşlardır³⁴. Hiç şüphesiz Batı’daki vicdani red, anılan dönemde Hristiyanlıktaki pasifizm etkisinden esinlenmiştir. Asya’da etkili olan Budizm inancı da savaşa karşıdır ve güce karşı direnmemeyi emretmiştir. İslam dini ve Yahudilik ise pasifist dinler değildirler. Ancak her iki dinde de, kesin olarak “öldürmeyeceksin” ifadesini belirten dini emirlere rastlanacaktır³⁵.

Zorunlu askerlik hizmetine karşı, vicdani red direncinin kökenlerine, ilk kez Orta Çağdaki Orta Avrupa Feodal yapılarında rastlanmaktadır. Anılan dönemde birçok Hristiyan tarikatları, feodal yöneticilerle anlaşmalar yaparak bir tür savaştan muaf olma bedeli ödeyip, üyelerini askerlik hizmeti ve savaş dışında tutmayı başarmışlardır³⁶. Benzer bir olayda, Orta Çağda 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti egemenliğindeki bir Müslüman tarikatının savaş döneminde dahi orduya katılmayı reddettiği için ortadan kaldırıldığına dair bazı iddialar bulunmaktadır³⁷. 1689 yılına gelindiğinde, İngiltere’de, John Locke “*Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*” adlı bir kitabında, dini inanışları ne olursa olsun, tüm insanlar için eşit devlet koruması ihtiyacına vurgu yapmıştır. Yine bu bağlamda Locke, “*vicdan özgürlüğü herkesin doğal hakkıdır(.)*” Diyerek, bu kavramın önemine atıf

³¹ MERTON, Thomas. (2001). *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 57-87.

³² SPECK, s. 45.

³³ AJANGİZ, Rafael. *Conscientious Objection in Spain*, (Erişim) zentralstelle-kdv.de/z.php?ID=235, 29.05.2017.

³⁴ MOSKOS, C. Charles/CHAMBERS, Whiteclay John. *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, New York: Oxford University Press, 1993, s. 6-7.

³⁵ ESMER, Barış. (2012). *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, Propaganda Yayınları, İstanbul, s. 45.

³⁶ KAFKASLI, Zehra. (2006). “Her Şey Vatan İçin (!)”, *Güncel Hukuk Dergisi*, S. 3, s. 39.

³⁷ İnsan Hakları Gündemi Derneği, Vicdani Ret Hakkı ve Türkiye, Basın Açıklaması: 10 Ağustos 2007.

yapmıştır³⁸. Tarihsel gelişmelere paralel olarak, 18. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıkan Quaker tarikatı, inançları gereği savaşmayı, askerlik yapmayı ve hatta vergi ödemeyi reddetmişlerdir³⁹.

Modern öncesi Batı toplumlarında savaşmaktan kaçınma eylemi, aslında yasal bir çerçevede düzenlenmemiş, o dönemdeki devletler, genellikle tutarsız biçimde vicdani redcileri ya görmezden gelmişler ya da bazı dönemlerde çok sert cezalara çarptırmışlardır. Erken modernleşme döneminde ise devletler resmi olarak vicdani reddi kabul etmiş, vicdani reddin kapsamını sadece dini gerekçelerle sınırlı tutmuşlardır. Protestan devrimiyle ortaya çıkan Quaker, Menonit, Brethren ve sonrasında gelen Yehova Şahitleri ve 7. Gün Adventistleri, vicdani red hareketinin öncülüğünü yapmışlardır. Devletin vicdani redcilerle anlaşarak bu sorunu çözmek için attığı ilk adım, vicdani redcilerin askeri birimlerde silahsız olarak görevler yapmasına izin vermek şeklinde olmuştur⁴⁰.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Prusya, sonra Almanya hükümetince kurulan zorunlu askerlik blokları, I. Dünya Savaşı sırasında birçok Avrupa ülkesince benimsenerek militarizmin temeli oluşturulmuştur. Bu dönemlerde vicdani red dini boyuttan uzaklaşarak siyasi ve ideolojik bir önem davranışa dönüşmüştür⁴¹. Bu dönemde Rusya, vicdani reddin ceza alanları affetmiştir. O yıllarda, dini redciler için ikame görevler talebi karşılık bulamasa da 1918-1921 yıllarındaki olaylar sonucunda, Sovyet hükümeti, vicdani redciler için alternatif servislerde çalışma imkânı tanımıştır. Fakat 1924 yılı sonrası bu hak sınırlandırılmıştır⁴². Yaşanan gelişmeler doğrultusunda 1922 de Norveç, tüm vicdani red grupları için ikame sivil bir görev öngören kanun çıkarmıştır. Artık, anılan kanun ile bütün vicdani red talepleri için bir düzenleme benimsenmiştir. Bu yasaya bağlı olarak, vicdani reddin sekülerleşme sürecinde önemli gelişmeler kaydedilmeye başlanılmıştır⁴³. Sanayi Devrimi sonrası, Avrupa’da birçok devlet tarafından dini temelli vicdani red kabul edilmiş, vicdani redciler için alternatif olarak sivil hizmetlerde çalışma hakkı tanınmıştır. Fakat alternatif sivil hizmetler zorunlu askerlik süresinden daha uzun tutulmuş, karşılığında ise daha az bir ücret ödenmiştir. Bu dönemde kilise, alternatif hizmette bulunanlarla devlet arasında uzlaştırmacı bir rol üstlenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Batı toplumlarında, dini temelli vicdani red, ağırlığını kaybederek yerini seküler temelli vicdani redde bırakmıştır. Zamanla mücadele alanı askerlik yapmak zorunda bırakılan sivillerin askere gitmeme haklarını kullanabilmelerinden, askerlik mesleğini yapanların bundan vazgeçme haklarını kazanabilmelerine doğru vicdani redcilerin lehine genişlemiştir. Bu çerçevede, alternatif sivil hizmetlerin caydırıcı ağır koşullarının hafifletilmesine de bu dönemde

³⁸ LOCKE, Jonh. (1976), *A Letter Concerning Toleration*, J. Brook, Huddersfield, England, s. 61.

³⁹ Quaker Tarikatı, İngiltere’de açık ve net bir şekilde görülen tavırlarındaki tutarlılıkla günümüzdeki anlamıyla “vicdani redci” olarak açıklanabilen ilk grup olarak adlandırılmaktadır. KAFKASLI, s. 39-40.

⁴⁰ AYDIN, Suavi. (2008). “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratmadaki Rolü”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 26.

⁴¹ Anılan dönemde, orduya katılmayı yahut savaşmayı reddedenler, değişik şekillerde cezalandırılmıştır. Özellikle “İngiltere’de birçok kişi, sırf bu nedenle hapsedilmiş, Almanya’da ruh hastalıkları hastanelerine kapatılmış, Fransa’da ise 20 yıl gibi ağır hapis cezasına hükmedilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda, 1916’da Anglosakson Ülkelerinde ve Kuzey Avrupa Ülkelerinde (Danimarka, Norveç, İsveç ve Hollanda) dini nedenlerle askerliği reddederek orduya katılmama yasal olarak kabul edilmişti. Bkz., MOSKOS/WHITECLAY, s. 11-14.

⁴² GÜLER, Esmeray/MERAL, Bekir Fatih/CİNİSLİ, Nail Anıl. *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.

⁴³ GÜLER/MERAL/CİNİSLİ. *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, 15.09.2015.

başlanılmıştır⁴⁴. Tüm bu gelişmeler sonucu, İngiltere’de 1921 yılında WRI (War Resisters International-Uluslararası Savaş Karşıtları) örgütü kurulmuştur. Bu örgüt, dünyadaki savaş karşıtı güçlenen hareketlerin ve vicdani red itirazının kabulü için etkin rol üstlenerek, yapılanmaları ve bu tarz grupları destekleyen uluslararası bir kuruluş halini almıştır⁴⁵.

Fransa’da 1793 Ağustosunda ilk toplu askere alma eylemi, 1798’de Jourdan Kanunu ile zorunlu askerlik, yasal zemine bağlanmıştır. Daha sonra genel ve zorunlu askerlik hizmetinden vazgeçilmiş, yalnızca ülkenin fakir ailelerinden seçilen profesyonel bir ordu oluşturulmuştur. Ayrıca soylulara ve orta sınıfa, kendileri yerine başkasını askere gönderme hakkı tanınmıştır. Keza, Fransa’nın anılan yıllarda uyguladığı metod, birçok ülkede uygulanmıştır. Prusya’da Eylül 1814 tarihinde “*Zorunlu Askerlik Kanunu*” kabul edilmiştir. Bu yasayla erkeklerin orduda bir yıldan üç yıla kadar hizmet süresi öngörülmüştür. Avrupa, genel ve zorunlu askerliği barış döneminde dahi gerekli görmüş, ABD ve İngiltere’de de bu sistemin kabulünden sonra, zorunlu askerlik uygulaması adeta evrensel bir hale gelmiştir⁴⁶. Fakat ABD, zorunlu askerlik uygulamasını, yalnızca Amerikan İç Savaşı’nda ve 20. yüzyılın büyük savaşlarında geçici olarak uygulamış, 1969’da bu sistemi bırakmıştır. İngiltere ise, 1916 yılında uyguladığı zorunlu askerliği, 47 yıl sonra bırakarak profesyonel askerliğe geri dönmüştür. İspanya’da ise, zorunlu askerliğin kaldırılmasında ‘insumisos’ adlı grubun etkisi büyüktür⁴⁷.

Bazı yazarlar askere isteyerek/gönüllü olarak gitmenin de aslında sosyo-ekonomik kaygılardan ileri geldiğini belirtmektedir. Yazar’a göre, barış hareketine dâhil olanların genelde orta kesimden, paralı askerlik yahut gönüllü askerlerin de büyük kısmının işçi ve dolayısıyla fakir zümrelerden ve göçmenlerden meydana gelmesi, bu düşüncelyi doğrular niteliktedir⁴⁸.

İnsan hakları anlamında, vicdani red konusunda en somut adımların, II. Dünya Savaşı bitiminde atılmaya başlandığı görülmektedir. Vicdani reddin pozitif hukuk düzleminde yasalaşması, bu doğrultudaki en önemli gelişmedir. Bu durum ilk olarak Almanya’da yaşanmıştır. Almanya Cumhuriyeti 1949 yılında, Nazi siyasetinin tekrar güçlenmesinden endişe duyan Batılı Devletlerin de baskısıyla, vicdani red hakkını yasalaştırmıştır. Anılan Anayasanın 4/3 maddesine göre; “*Hiç kimse vicdani kararına karşı silahlı savaş hizmetine zorlanamaz.*”⁴⁹ II. Dünya Savaşı sonrası, vicdani red tanımı genişletilmiş ve birçok kamu kurumu ve kuruluşlarında alternatif sivil servisler oluşturulduğu görülmüştür. Zorunlu askerlik; alternatif sivil hizmetin ilk olarak 1963 yılında İngiltere’de ve 1973 yılında ABD’de uygulanışına kadar devam etmiştir⁵⁰. Dolayısıyla yaşanan bu

⁴⁴ ESMER, s. 46.

⁴⁵ CANKUR, s. 44.

⁴⁶ ZÜRCHER, Erik Jan. (2003). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 13-16.

⁴⁷ SPECK, s. 42 vd.

⁴⁸ ÇINAR, Özgür Heval. (2007). “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 72, s. 94; SPECK, *Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları*, s. 45.

⁴⁹ MOSKOS/WHİTECLAY, s. 11-12.

⁵⁰ İngiltere’de bu aşamaya gelmesinde WRI örgütünün etkisi çok önemlidir. ABD’de ise Vietnam savaşı ve anılan dönemde etkin mücadele veren savaş karşıtı grupların rolü büyük olmuştur. 1970 de ABD Yüksek Mahkemesi konuyu biraz genişleterek “vicdani red için yalnızca dini değerlerin değil, aksine artık, seküler, felsefi ve ahlaki inançların da, önemli ve bağlayıcı olduğuna kanaat getirmiştir. Bkz., CANKUR, s. 45.

gelişmeler ışığında, dini temelli vicdani redciler dışında vicdani, etik, felsefi ve manevi ilkelere bağlılığın iddiasıyla insanların, savaşılmaya ve dolayısıyla askerliğe ve militarizme karşı durdukça, vicdani redci statüsünün elde edilmesinin, yani seçici reddin yolu açılmıştır⁵¹.

III. VİCDANİ RED NEDENLERİ

Vicdani redcileri çeşitli özellikleri bakımından alt gruplara ayırmak mümkündür. Ayırımın ilk kriteri, bireyi vicdani redci olmaya sevk eden etkenin din temelli veya kişisel ilkeler olmasıdır. Dolayısıyla ilk olarak (yapılması gereken), vicdani redcilerin red sebeplerinin saptanarak belirlenmesidir. Bu çerçevede, vicdani red nedenlerinin üç gruba ayrıldığı söylenilebilir: Bunlar dini, ahlaki ve politik nedenlere dayanarak askerlik yapmayı reddedenlerdir⁵². Din temelli redde; redci, görüşlerinin dayanağı dini kitaplarındaki esasları benimsemektir. Ahlâki yahut vicdani kanaatlerini esas alan redciler, askerlik hizmetine karşı redlerini etik ve içsel bir duyguya veya ilkeye bağlarken, askerliği politik düşünce kaygısıyla reddedenler ise uluslararası hukuk veya iç hukuk ile siyaset doğrultusunda belirli bir savaşa katılmayı, dolayısıyla savaşmayı reddederler⁵³. Çağımızda ve özellikle günümüzde, dini nedenlere bağlı olarak öne sürülen vicdani red örnekleri en fazla Yehova Şahitlerinde görülür. Yehova Şahitleri, doğrudan uhrevi Saiklerle askerlik görevine karşıdır⁵⁴. İslam tarihinde, vicdani reddi çağrıştıracak savaşa ve savaşılmaya karşı gelen devlete millete veyahut cemiyete rastlanmamıştır. Ancak İslam'ın savaşı destekleyen bir din olduğu da söylenemez. İçerinde hümanist ilkeleri benimsemiş tarikat veya cemaat barındıran İslam dini, diğer dinler gibi savaşa ve öldürmeye karşıdır. Hiç kuşkusuz İslam dinine mensup devletler-milletler içerisinde vicdani reddi benimseyenler yoktur. Bu durum İslam tarihi ve Müslüman insanların kültürel farklılıklarıyla açıklanabilir⁵⁵.

Din eksenli vicdani red, Türkiye için değerlendirildiğinde; Türkiye'nin laik bir ülke olması, bu nedenle dini temelli bir vicdani reddin kabulünü hukuki olarak zor kılmaktadır. Ayrıca, yapılacak yeni bir yasal düzenleme de sorunu çözmeye yetmeyecektir. Zira, bu konuda anayasal ilke söz konusudur. Şöyle ki: 1982 Anayasası'nın "Din ve vicdan hürriyeti" başlığını taşıyan 24. maddesinin 3. fıkrası şöyledir; "Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz". Bu maddeye göre, vatandaş olsun olmasın insanlar inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dolayısıyla herkes dini inanç ve kanaatlerini gizleme hakkına sahiptir. Şu hâlde dini bir nedene bağlı vicdani reddi kabul etmek, kişileri dini inançlarını açıklamaya yönlendirecektir. Nitekim bu durum, Anayasa'da güvence altına alınmış olan ilkenin amacıyla da örtüşmemektedir⁵⁶. Kuşkusuz insanların inandığı din veya mensubu olduğu inanış; şayet kişinin askerlik hizmetini yerine getirmeyi yasaklıyorsa, "vatan hizmeti"ni yerine getirmek isteyen vatandaşların

⁵¹ MOSKOS/WHITECLAY, s. 14.

⁵² BRÖCKLING, Ulrich. (2008). "Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 70-71.

⁵³ ZÜRCHER, Erik Jan. (2008). "Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 59; ESMER, s. 26.

⁵⁴ SEMİZ, s. 19-20.

⁵⁵ ESMER, s. 26.

⁵⁶ SEMİZ, s. 21.

karşılaşacakları muhtemel menfi hadiseler söz konusudur. Şöyle ki; bu vatandaşlar, aynı inanışa ve dini hassasiyete sahip kişilerce inanç esaslarına yahut ortak dini değerlere aykırı davrandıkları bahanesiyle adeta bir sosyal grup baskısına maruz kalabilecekler ve hatta ayrımcılığa da uğramaları söz konusu olabilecektir. Doktrinde, bütün sonuçlarıyla değerlendirildiğinde, vicdani reddin, kamu düzenini sarsıcı nitelikte olduğu yönünde bir görüş de mevcuttur⁵⁷.

IV. KADIN VİCDANİ REDCİLER

Vicdani red kategorileri incelenirken, cinsiyete dayalı bir vicdani red ayrımı yapılmadığı görülecektir. Nitekim, zorunlu askerlik yükümlülüğünün, yalnızca erkekler için geçerli olduğu düşünülerek, kadın vicdani redcilerin değerlendirmeye tutulmaması tehlikesine karşı kadınların da bu “*hak mücadelesi*” içinde bir şekilde yer aldığına değinmek durumundayız. Şöyle ki, ilk olarak erkek vicdani redciler, zorunlu askerliğe itiraz ederken, zamanla birçok redcinin eşleri de, bu uygulamanın kaldırılması için aktif inisiyatif üstlenmişlerdir⁵⁸. Zamanla, eşlerini için çıktıkları bu yolda kadın vicdani redciler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Kadınlar için zorunlu askerlik uygulaması⁵⁹’nın olduğu İsrail’de, kadınlar askerlik görevinin doğrudan muhatabı olarak savaşmaktan kaçınmışlar, dolayısıyla vicdani red hakkının kabul edilmesi için hukuki ve sosyal mücadele yürüterek seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Diğer yandan, bazı ülkelerde, zorunlu askerlik hizmeti yükümlüsü olmayan, fakat militarizm karşıtı mücadele yürüten kadın vicdani redciler de bulunmaktadır⁶⁰. Kadın redciler, aslında çok az sayıdadırlar. Kadın redciler daha çok, seküler anlayışın hâkim olduğu bölgelerde veya kültürel ve inanç temeline dayalı farklılıkların egemen olduğu toplumlarda görülmektedir. Altınay’a göre, zorunlu askerlik; askerlik görevi esnasında, bireyle devlet arasındaki yurttaşlık ölçütünün kriteri, böylece, askerlik yapmayan kadını ayırtıran bir uygulamadır. Bu ayırtırma sonrası, “*devlet için en yararlı ve kutsal görev*” olan askerliğe, kadınların dâhil edilmemesi, onları, erkek karşısında zayıflatarak, adeta ikinci sınıf vatandaş kategorisine düşüreceklerdir⁶¹.

V. VİCDANİ REDDİN UNSURLARI

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde, bir eylemin genel anlamda vicdani red olarak nitelendirilebilmesi için, başlıca üç temel unsurun varlığına ihtiyaç vardır. Bunlardan ilki; vicdani red açıklamasının, o ülkenin de pozitif yasalarınca düzenlenmiş olan bir yükümlülüğün reddine ilişkin olmasıdır. İkinci olarak; bu karşı gelişin veya reddin, kişisel bir nitelik taşıması, yani öznel ve bireysel itiraz ve reddi içermesidir. Üçüncüsü ise; Vicdani red açıklamasının, bireyin gerçekten

⁵⁷ KIRIT, Emrah/GÜNEL Reşat Volkan. (2006). *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Vicdani Ret*, Marmara Üniversitesi Yayınları, s. 86.

⁵⁸ Nitekim bu durum özellikle 1. Dünya Savaşı’nda kendini göstermiştir. Gerçekten de o yıllarda onlarca kadın, hem eşlerinin zorunlu olarak orduya katılmasını, hem de bu savaşın meşruluğunu tartışmışlardır. Bkz., GOODALL, *A Question Of Conscience: Conscientious Objection In The Two World Wars*, s. 54.

⁵⁹ İkinci Dünya Savaşı’nda Avrupa’da kadınlar da askere alınmıştır. Bu durum en yoğun İngiltere ve Sovyet Rusya’da görülür. Günümüzde kadın askerler sadece İsrail de kalmıştır. Bkz., **Women and War**, (Erişim) <http://www.iwm.org.uk/>, 18.1.2016.

⁶⁰ MIZRAK, s. 43.

⁶¹ ALTINAY, Ayşe Gül/ BORA, Tanıl. (2003). “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik (iç.)*, C. 4, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 356-357.

de dini inanç, ahlaki kanaat, felsefi bakış ya da siyasi ve sosyolojik bir duruştan kaynaklanan derin bir baskının, dolayısıyla bu öznel değerlerin içselleştirilmesiyle oluşan vicdani sesin sonucu ortaya çıkmasıdır. Keza, bu sayılan unsurlardan birinin yokluğu, vicdani reddi veya itirazı, vicdani ve bireysel olmaktan çıkartır⁶². Vicdani reddin bir birey ve yurttaş hakkı olarak düzenlendiği bir ülkede, vicdani red eyleminin, yasal yükümlülüğün reddine ilişkin olması unsuru, artık söz konusu olamayacaktır. Nitekim, anılan ülkenin hukuk sistemi, belirli koşullar altında, zorunlu askerlik hizmetinin yerine getirilmemesine zaten imkân tanımaktadır⁶³.

Vicdani reddin bahsedebilmek için; yasal karşı koyuşun bireysel bir nitelik taşıması, vicdani reddin karşı konulamayacak meşru bir gerekçesinin olması da gerekir⁶⁴. Vicdani reddin en temel sorunlarından biri, karşı konulamaz ve meşru nedenlerin neler olduğunu belirlemektir. Nitekim, bu konuda bir fikir birliği yoktur; fakat genel kanaat, bu meşru ve zorlayıcı nedenlerin sınırlı olarak düşünülmemesi yönündedir. Özetle, burada temel ölçüt; derin ve karşı konulamaz, kişiyle bütünleşik bir moral, etik, dinsel, felsefi inanç gereği savaşa ve öldürmeye ve bunlara esas teşkil edebilecek hizmet ve faaliyetlere katılamamasıdır⁶⁵.

VI. TÜRKİYE’DE VİCDANİ RED

Türk toplum yapısının askerliğe ilişkin dinamikleri yüceltmesi ve toplumun militarizm eleştirisi, vicdani reddin hukuki boyutlarıyla birlikte ilerlemektedir. Şu hâlde, Türk kültürü, toplum yapısı ve kamuoyu içerisinde bir değerlendirme yapılırken, askerlikle ilgili argümanlar dikkatle incelenmelidir⁶⁶. Türkiye’nin uluslararası hukuktan doğan ve ayrıca AB’nin bir ön şart koştuğu vicdani red hakkını, henüz neden kabul etmediğini anlamak için; genel olarak Türk toplumu için askerliğin⁶⁷ önemini, dolayısıyla millet nezdinde ordunun yerini kısa da olsa irdelemek gerekmektedir.

1. Türkiye’de Vicdani Reddin Ortaya Çıkış Nedeni ve Tarihsel Gelişimi

Türkiye’de vicdani red konusundaki tartışmalarda, problemin kapsamını, sadece yazılı yasaların çizmediği, Türk siyasal kültüründe ve toplum yapısında askerlik ödevine yüklenen önemin de etkilisi görülmelidir. Bu bağlamda, Türkiye genelinde erkek çocuklara toplumsal cinsiyet rolleri, aileler ve toplum tarafından biçilirken, aslan oğlum askere gidecek komutan olacak, en büyük asker bizim asker gibi askerliği öven öne çıkarıcı deyimler belirleyicidir. Türkiye’de, askerlik yükümlüsü

⁶² ANAYURT, Ömer. (2007). “Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme”, *Mülkiye Dergisi*, C. 31, S. 254, s. 152.

⁶³ HERR, See William H., (1974). *A Thoreau: Civil Disobedient?* Ethics, C. 85, S. 1, s. 87.

⁶⁴ ANAYURT, s. 154.

⁶⁵ HERR, *A Thoreau: Civil Disobedient?* s. 84.

⁶⁶ BOZATAY, Şeniz Anbarlı. (2011), “Türkiye’de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları”, *ÇKÜİBFD*, C. 1, S. 1, s. 151.

⁶⁷ Bkz., İNSEL, Ahmet. (2009). “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu (iç.)*, der., Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 4. Basım, İstanbul; PARLAR, Suat. (2005). *Silahlı Bürokrasinin Ekonomik Politikası*, Mephisto Basım, İstanbul; ŞEN, Serdar. (2005). *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, Nokta Kitap, İstanbul; ÖZDEMİR, Hikmet. (1989), *Rejim ve Asker*, Afa Press, İstanbul; GÖKTAŞ Hıdır/GÜLBAY, Metin. (2004). *Kışladan Anayasaya Ordu Siyasi Kültürde TSK’nın Yeri*, Metis Yayınları, İstanbul; BORA, Tanıl. (2006). “Anti-militarizm, Ordu/Askeriye Eleştirisi ve Orduların Demokratik Gözetimi”, *Birikim Dergisi*, S. 207, s. 22-26.

genceler, her Türk asker doğar algısıyla ve psikolojisiyle etkiye maruz bırakılmaktadır. Dolayısıyla Türk genci, askerliğe yerel ama etkili bir tören ve yönlendirme ile hazırlanarak uğurlanmaktadır. Zorunlu askerliğin yapılacağı ordu, “*peygamber ocağı*” olarak değerlendirilirken, aslında gerek mekân gerekse hizmetin kendisi kutsal hale getirilmektedir. Türkiye’nin bazı yörelerinde *hâlâ* askerlik görevini yapmayana kız verilmemesi, bazı yörelerde askere gidenler için düğün benzeri coşkulu eğlencelerin düzenlenmesi gibi geleneklerle, bu kurum farklı kanallarla *yüceltilmektedir*⁶⁸.

Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle son dönemlerinin Kıta Avrupa’sı devletleriyle bir mukayesesi yapıldığında, aslında nüfusun önemli bir oranı, zorunlu askerlik hizmetinden muaf idiler. Fakat bu, vicdani reddin kaynaklanmıyordu. Şöyle ki; askerlik yapmakla yükümlü olmayan bu kitle, 1909’a kadar, Müslüman olmayanlardan ve Müslüman nüfusun belirli zümrelerinden teşekkül ediyordu⁶⁹. Müslüman olmayan vatandaşlardan ise, askerlik hizmetinden muaf olma karşılığında, bir muafiyet vergisi (bedel) alınıyordu. Dolayısıyla, ABD’deki ve Avrupa’daki gibi vicdani red hareketini ortaya çıkaran akımlar, Osmanlı İmparatorluğu’nda oluşmamıştı⁷⁰. Hem İslam inancı hem Türk kültürü, aile ve toplum yapısı olarak, bu tarz düşünce ve hareketlere uzak bir değerler ikliminden geldiği için, Türkiye’de, vicdani red düşüncesi, erken dönemlerde pek fazla gelişmemiştir⁷¹.

2. Türkiye’deki İlk Vicdani Redciler

Türkçe’ye, 1990 yılında, ulusal yayın olan Sokak dergisi ve Güneş Gazetesi yayınıyla giren “vicdani red” kelimesi, Vedat Zincir ve Tayfun Gönül adlı kişilerin redci olduklarını beyan etmeleri ile gündemde yerini almıştır. Bu kişiler, 1992’de bağlantılı oldukları antimilitarist gruplarla beraber Savaş Karşıtları Derneği’ni kurmuşlardır. Dolayısıyla, bu sivil toplum örgütünün icraatlarıyla, vicdani red, askerlik vb. konu ve kavramlar keza yayınlar toplumda dikkatleri çekecek kadar etkili olmuştur⁷². Doğaldır ki, bu isimde bir derneğin kuruluyor olması gerek kamuoyunun gerekse devletin konuya dikkatini çekmiş, “*gerekli müdahaleler!*” kısa sürede yapılmış ve dernek kapatılmıştır. Ancak bu dernek, daha sonra “İzmir Savaş Karşıtları Derneği” ismiyle yeniden kurulmuştur⁷³. Türkiye’de 1993 yılında, vicdani red alanında çalışma sürdüren 6 kişi, vicdani red beyanında bulunmuş, ayrıca bu kişiler, uluslararası gözlemci ve katılımcıların olduğu geniş kapsamlı Uluslararası Vicdani Redciler Toplantısı (ICOM) düzenlemişlerdir. Nitekim, anılan dernek, yalnızca Türkiye sınırlarında değil, uluslararası toplumla da savaş karşıtı hareketle etkileşime geçerek faaliyet alanını genişletmiştir. Fakat vicdani reddin Türkiye gündeminde yer edinerek yayılması, İzmir Savaş Karşıtları Derneği Başkanı Ülke’nin, 7 Ekim 1996 da 765 Sayılı

⁶⁸ BOZATAY, s. 155-156.

⁶⁹ Bu zümre grubundakiler; İstanbul, Mekke ve Medine’de yaşayan Müslümanlar, ayrıca, hacılar, din görevlileri ve dini okullardaki öğrencilerdir. Bkz., ZÜRCHER, Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı, s. 60.

⁷⁰ ZÜRCHER, Erik Jan. (1998). “The Ottoman Conscription System 1844-1914”, *International Review of Social History*, C. 43, S. 3, s. 441-443.

⁷¹ ZÜRCHER, (2008). s. 60-61.

⁷² ÜSTERCİ, Coşkun/YORULMAZ, Uğur. (2008). “Türkiye’de Vicdani Red”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 218.

⁷³ CANKUR, s. 50.

Türk Ceza Kanunu'nun 155. maddesinde düzenlenen “*halkı askerlikten soğutma*” suçunu işlediği iddiasıyla, Askeri Ceza Kanunu'nun 58. maddesine istinaden “*milli mukavemeti kırma*” suçunu işlediği gerekçesiyle tutuklanması sonrası olmuştur. Ülke, tutuklanması üzerine, AİHM'e, Türkiye aleyhine dava açmış, açtığı davayı kazanmasından sonra basında ve toplumda dikkatleri çekmeyi başarmıştır. Ülke, her Türk'ün asker doğmadığı tezini savunmuş ve Irak savaşı başladığında, “*ölmeyeceğiz, öldürmeyeceğiz, kimsenin askeri olmayacağız*” şeklindeki açıklamalarından dolayı, “*emre itaatsizlik*” ve “*halkı askerlikten soğutmak*” suçlarından yargılanmıştır⁷⁴. Mehmet Tarhan ise 27 Ekim 2001'de İnsan Hakları Derneği'nde yapılan bir basın toplantısında zorunlu askerlik görevini reddettiğini hatta total vicdani redci olduğunu açıklamıştır⁷⁵. Osman Murat Ülke'nin, sonu belirsiz askeri birlik, mahkeme ve hapisane kısır döngüsünde başına gelenler, vicdani redci olmayı düşünen pek çok kişinin geriye çekilmesine yol açmıştır⁷⁶. Ancak belirtilmelidir ki; Türkiye'deki vicdani redci sayısı ve red eylemleri, aslında çok az sayıdadır. Buna rağmen, uluslararası savaş karşıtları dernekleri ve vicdani redci gruplar, bu konuda Türkiye'de sanki binlerce vicdani redci varmış gibi bir baskı kurma ve kamuoyu oluşturma gayretindedirler.

Vicdani red hakkında, bu konuyla ilgili olarak Birleşmiş Milletler ve Avrupa kurumlarının hazırladıkları belgeler, Türkiye Cumhuriyeti gibi, henüz vicdani reddi tanımayan, birliğe adaylık yolunda ilerleyen ülkelere, açık ve net yasal düzenlemeler yapma yükümlülüğü getirmektedir. Özellikle, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, Bayatyan, Erçep, Fethi Demirtaş, Sevda ve Tarhan gibi davalarda verdiği yakın tarihli kararlardan itibaren, Avrupa'da bu konuda bir kıstas oluşmuştur⁷⁷. Dolayısıyla, vicdani reddi pozitif yasalarında kabul etmeyen Türkiye gibi ülkelerin, artık bu kriterleri taşımayarak Avrupa Birliği'nin dışında kalması, o ülkeleri zor durumda bırakacaktır⁷⁸. Oysaki Türkiye, aleyhine açılan ve aleyhine karar verilen bu davalara rağmen, henüz vicdani red hakkını tanımamıştır. Keza, vicdani redciler için zorunlu askerlik yerine, alternatif sivil hizmet imkânı da sunulmamıştır⁷⁹. Ayrıca, Türkiye'deki vicdani redciler ve onları destekleyenler için bu kanaatlerinden dolayı 10 yıla kadar hapis cezası söz konusu olabilmektedir⁸⁰. Türkiye'de,

⁷⁴ CANKUR, s. 49.

⁷⁵ EREN, s. 105.

⁷⁶ ÜSTERCİ/YORULMAZ, s. 223.

⁷⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Bayatyan-Ermenistan'ın, Başvuru no: 23459/03, 07.07.2011; Erçep-Türkiye'nin ise; Başvuru no: 43965/04, 22.11.2011; Fethi Demirtaş-Türkiye ise; Başvuru no: 42730/05, 12.06.2012; Tarhan-Türkiye, Başvuru no: 9078/06, 17.07. 2012'dir.

⁷⁸ ÇINAR, (2007). s. 101.

⁷⁹ Türkiye, Azerbaycan ve Norveç'te alternatif hizmet yoktur. Fakat ilginç olan, Azerbaycan'ın, Anayasası'nda vicdani red hakkını açıkça dile getirmesidir. Azerbaycan Anayasa'sı 76. Madde bkz., ÇINAR, Özgür Heval. (2008). “Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış”, der. Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimleri içinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 237. Belirtmek gerektir ki; aslında Norveç, vicdani reddi 1922'den beri tanımaktadır. Fakat alternatif sivil hizmet 2011 yılında idari masrafların yüksek olmasından dolayı kaldırılmıştır. Bkz., Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 243-244; BRETT, Derek. (2013). “Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013”, *Avrupa Vicdani Red Bürosu*, Brüksel, s. 45-47.

⁸⁰ Türkiye'de bilinen vicdani redci sayısı en son 312 kişidir ki, bunlardan 112'si kadın redcidir. Savaş Karşıtları, “Türkiye'de Vicdani Reddini Açıklayanlar”, *Savaş Karşıtları*, İstanbul, (Erişim) <http://www.savaskarsitlar.org/arsiv.asp?ArsivTipID=2>, 23.10.2015; ve Vicdani Red Derneği, “Tarih Sırasına Göre Vicdani Redciler”, *Vicdani Red Derneği*, İstanbul, (Erişim) <http://vicdaniret.org/tarsirasina-gore/> adreslerinden ulaşılabilir, 23.10.2015.

vicdani red hakkına ilişkin hiçbir iç hukuk hükmü olmadığı için, redciler, AİHM'nin “sivil ölüm”⁸¹ olarak ifade edilen sürece maruz bırakıldıklarını iddia etmekte ve onların bu konudaki umutsuz, fakat eylemli bekleyişleri sürmektedir.

Can'a göre; sorunun ağırlığı normatif olmaktan çok algısalıdır. Asker, rejimin koruyucusudur. Askerlikten kaçanlar, anayasal düzenin koruyucusu olan silahlı kuvvetleri de zayıflatmaktadır. Türkiye'de ise rejim muhaliflerinin meşruiyetleri yoktur. Bu algıların yalnızca toplumun önemli bir kesimine egemen olmadığı, -bazı kritik tepkilere bakılırsa- devlet algısının temel aygıtını oluşturduğu söylenebilir. Bu açıdan hukuk uygulayıcılarının bu algılardan bağımsız oluşunu ileri sürmek pek de gerçekçi değildir⁸². Zira Türkiye'de, vicdani redciler içerisinde birçok siyasi görüşe mensup vatandaşlar yer alsa da çoğunluğunu (toplumun genelinde algısal olarak) “anarşist” (olarak kabul edilen) ve total red tavrını benimseyenler oluşturmaktadır. Uzun'a göre, Türkiye'de vicdani redcilik, sıra dışı düzeyde, anarşizmin etkisi altında taraftar bulma gayretine girerek gelişmektedir⁸³. Bununla birlikte antimilitarist eleştiri, hepsinin ortak paydasıdır⁸⁴.

AİHM'in, Murat Ülke ve Türkiye kararında belirtildiği gibi, Türkiye, *hâlâ* vicdani redcilere yönelik yasal bir rejime sahip değildir. Kararın üzerinden uzunca bir zaman geçmiş olmasına karşın, Türkiye tarafından henüz bu yönde somut bir adım atılmamıştır. Ancak, AİHM'in verdiği kararların denetim organı olan Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 5 Haziran 2007 tarihli toplantısının ardından yapılan açıklamada; Türkiye'nin, vicdani ve dini nedenlerle askerlik yapmayı reddedenlerin, birden çok yargılanmasını ve cezalandırılmasını önleyecek, yeni bir askerlik yasası üzerinde çalışmakta olduğu belirtilmiştir⁸⁵. Ayrıca Bakanlar Komitesi'nin bu açıklamasında, konunun 15-17 Ekim 2007'de yapılacak toplantıda tekrar ele alınacağı ifade edilmiştir⁸⁶. Nitekim, Türkiye, AB tarafından, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi, dolayısıyla vicdani red konusunda yasal bir düzenleme yapması için uyarılmaktadır. Keza AB, üye devletlerin, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 10/2. maddesi uyarınca vicdani red hakkını tanımamasını şart koşmaktadır⁸⁷. Her ne kadar Türkiye hâlihazırda AB Müktesebatına uyum için bazı reformlar

⁸¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi “sivil ölüm” ifadesini ilk kez Ülke-Türkiye, Başvuru no: 39437/98, 24 Ocak 2006 (pr. 62) kararında kullanmıştır. Sonrasında mahkeme bu terimi, Ercep-Türkiye (pr. 80) ve Fethi Demirtaş-Türkiye (pr. 107) kararlarında da kullanmıştır.

⁸² CAN, Osman. (2008). “Vicdani Red ve Anayasa”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 299-300.

⁸³ UZUN, Begüm. “Türkiye’de Vicdani Red (1)?”, (3.8.2006), (Erişim) <http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp>, 08.09.2015.

⁸⁴ ÜÇPINAR, Hülya. (2008). “Türkiye’de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 327.

⁸⁵ Fakat bu konuda gerek kamuoyunda gerekse toplumun diğer kesimlerine ve akademik camiaya yansımış bir bilgi henüz mevcut değildir.

⁸⁶ ÜSTERCİ/YORULMAZ, s. 229; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., ÜÇPINAR, Türkiye’de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları, s. 329-337.

⁸⁷ Avrupa Komisyonu, (14 Kasım 2009). “2009 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu”, SEC (2009) 1334/3, S. 10 ve Avrupa Komisyonu, (9 Kasım 2010), “2010 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu”, SEC (2010) 1327, S. 24.

yapmış durumda⁸⁸ ise de Türkiye’de vicdani red hakkının tanınması, AB’ye üyelik açısından bir ön koşul olduğu için, mevcut durum Türkiye’yi adeta “sıkıştırmaktadır”.

3. Askerlik Ödevinin Türk Hukuku’nda Düzenlenişi

a. Türkiye’de Askerlik Algısı

Türkiye, Avrupa Birliği’ne üyelik için uzun yıllar mücadele etmekte ve son yıllarda tam üyelik için kısmen de olsa yoğunlaşan müzakere sürecinden geçmektedir. Fakat Türkiye için hatta birçok millet ve devlet için askerlik, yalnızca birkaç ay silahlı eğitim almak veyahut temel eğitim alarak olası savaşa hazırlıklı olmak değil, millet olmanın, gereği iyi bir vatandaş olmanın sonucu ve kuşkusuz sorumlu bir yurttaşlık olgusu olarak kabul edilmektedir⁸⁹. Keza, “*askerliğin Türk Milleti’nin hasletlerinden biri olduğu*” düşüncesi, Türk toplumunca çok özümsemiş ve yaygın olarak bu şekilde kabul görmüştür⁹⁰. Türk toplumu için askerlik⁹¹, erkek olmanın ve sorumlu vatandaşlığın bir gereği olarak nitelendirilmektedir. Kaldı ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunda asker kökenli kişiler önemli rol almışlardır. Ayrıca, Türkiye’de üç askeri “*darbe*” yapılmış, ordu kendisine sadece ülkeyi iç ve dış düşmanlara karşı koruma görevi vermeyip, Türk Ulusu’nun baştan aşağı koruyup kollanmasında kendisinin önemli bir aktör olduğunu düşündürmüştür. Bu bağlamda, askeriye ve askerlik hizmetinin Türk toplumu üzerinde ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır⁹². Bir ülkedeki ordunun çok güçlü ve etkin olması, dolayısıyla gözle görülür biçimde egemenliği, o ülkenin “*militarist*” olarak nitelenmesine neden olmaktadır. Howard, militarizmi, “*askeri alt kültür değerlerinin toplumun egemen değerleri olarak algılanması*” şeklinde açıklamaktadır⁹³. Militarizm: Gerek savaş gerekse sulh dönemlerinde olsun, militarist ilke ve yöntemlerin, toplumun tüm alanlarında (örneğin Hukuki, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi) etkili biçimde tezahürüdür. Keza, militarizm fikrinde vatanseverlik, askerlik hizmeti ile adeta birleşmiştir⁹⁴. Türkiye’de genç erkekler için askerlik hizmeti yahut Anayasa’da ifade edildiği haliyle “*vatan hizmeti*”, toplum hayatını her daim etkileyen bir kavramdır. Askerliğini yapmamış olanlar, halen bir takım çevrelerde “*korkak, sorumsuz veya henüz adam olamamış*” olarak nitelendirilmektedir. Çünkü, “*askerliğin Türk Milleti’nin hasletlerinden biri*

⁸⁸ ÇINAR, Özgür Heval. (2014). *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 212.

⁸⁹ ÇINAR, (2007). s. 101.

⁹⁰ İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda Tarafından yapılan bir araştırmada, görüşülen 2.775 kişiden %73,5’i, “Türkler asker millettir” görüşüne katılmıştır. Aynı araştırma ayrıca, görüşülenlerin %81’inin Türkiye’de vicdani red hakkından yana olmadığını da göstermiştir. (İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda, “Türkiye’de Silahlı Kuvvetler ve Toplum: Anket Sonuçları”, *TÜBİTAK Araştırma Projesi*, İstanbul, 25 Kasım 2011, (Erişim) <http://eu.bilgi.edu.tr/images/picrutes/baskilacakversiyon.pdf>, 19.08.2015. Bu kavram konusunda daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Kıvrıkoğlu, “Sunuş”, *2000’li Yıllara Giren Türk Ordusu* (iç.), der., ÖZEL, Mehmet. (1999). Ankara Ticaret Odası ve T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 11-13.

⁹¹ Türk toplumunda askerlik algısı için bkz., ÇETİN, Nagihan. (2018). “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”, *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1: s. 161-175.

⁹² ÇINAR, (2007). s. 101.

⁹³ HOWARD, Michael. (1978). *War and the Nation State*, Clarendon Press, Oxford, s. 109.

⁹⁴ PARLA, Taha. “Vicdani Red”, *Radikal* 2, 30 Ekim 2005, (Erişim) http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=5211, 11.08.2017; VAGTS, Alfred. (1959), *A History of Militarism Civilian and Military*, The Free Press, New York; N. Turse, *The Complex How the Military Invades Our Everyday Lives*, Faber and Fabr, London, 2008.

olduğu” düşüncesi, Türkiye toplumunca çok kabullenilmiş bir olgudur⁹⁵. Zira askerlik hizmeti; Türk Milleti’nin, vatani, bayrağı, egemenliği ve milleti için üstlendiği kutsal bir görevdir. Son tahlilde askerlik, kimlik ve statü kazanabilmenin, erkek olarak sosyalleşip toplumca kabul görmenin önemli bir evresidir⁹⁶. Şu hâlde, militarist temelli bir kültürün önemli bir eşliğini oluşturan askerlik hizmetinin toplumsal meşrutiyetinin, nasıl ve hangi yollarla kurulduğunu anlamak gerekir⁹⁷. Bunlara değinirken, vicdani red hakkının tanınmamasının tarihsel, toplumsal ve kültürel sebepleri ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla, zorunlu askerlik hizmetinde, neden hâlâ böylesine diretildiği sorusuna da bir cevap bulunmuş olacaktır⁹⁸.

b. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Anayasal ve Yasal Boyutu

aa. Anayasal Bağlamda Zorunlu Askerlik Hizmeti

1982 Anayasası döneminde ve hâlihazırda Türkiye’de, vicdani redde ilişkin herhangi bir anayasal veya yasal pozitif hukuk normu yoktur. Türkiye’de vicdani red, bir hak olarak düzenlenmemiş ancak vicdani red için de doğrudan bir suç tipi ya da ceza mevcut değildir. Bugün, gelinen noktada ise; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)’nin vicdani red kararının ortaya çıkmasıyla birlikte, her ne kadar yetkili mercilerin suskunluğu devam etse de, geri dönülmez bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Artık, kamuoyunca da gündeme geldiği ve bilindiği gibi, Anayasa’nın Türkiye’de askerlik görevini düzenlediği iddia edilemez⁹⁹. Zira Anayasa’nın lafzi ve amaçsal yorumundan, zorunlu askerlik görevinden ya da bir şekilde Anayasa’nın benimsendiğinden dolayısıyla askerliğin Anayasal dayanağının varlığından bahsedilemeyeceği açıktır. Nitekim 1982 Anayasası’nın “*Vatan hizmeti*” kenar başlıklı 72. maddesinde, “*Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir*”¹⁰⁰ ifadesi açıktır. Dolayısıyla, cari olan 1982 Anayasası’nın 72. maddesinin zorunlu saydığı sadece “*vatan hizmeti*”dir. Keza bu hizmetin/yükümlülüğün vatandaşlarca nasıl ifa edileceği maddede düzenlenmiştir. Şu hâlde, askerlik görevinin nasıl ifa edileceği tahdidi olarak birkaç seçenekle düzenlenmiştir: Birincisi; Türk Silahlı kuvvetlerde, ikincisi; Kamu kesiminde yerine getirme ve nihayet üçüncüsü veya getirilmiş sayılma halidir. Bu kategoriler ise Anayasa’nın askerlik ödevi için sadece silahlı kuvvetlerde değil farklı seçeneklerde olduğunu ifade etmektedir. Şüphesiz devletin, vatandaşlara ikame bir hizmet seçeneği tanımaması, Anayasa’nın lafzına da aykırılık teşkil etmektedir. Can’a göre ve fikrimizce

⁹⁵ İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda Tarafından yapılan bir araştırmada, görüşülen 2.775 kişiden %73,5’i, “Türkler asker milletidir” görüşüne katılmıştır. Aynı araştırma ayrıca, görüşülenlerin %81’inin Türkiye’de vicdani red hakkından yana olmadığını da göstermiştir. (İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda, “Türkiye’de Silahlı Kuvvetler ve Toplum: Anket Sonuçları”, *TÜBİTAK Araştırma Projesi*, İstanbul, 25 Kasım 2011, (Erişim) <http://eu.bilgi.edu.tr/images/picrutes/baskilacakversiyon.pdf>, 19.08.2015. Bu kavram konusunda daha fazla bilgi için bkz. KIVRIKOĞLU, Hüseyin. (1999). “Sunuş”, *2000’li Yıllara Girerken Türk Ordusu (iç.)*, der., ÖZEL, Mehmet. Ankara Ticaret Odası ve T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 11-13.

⁹⁶ ÇETİN, s. 163-165; ÇINAR, (2014). s. 216.

⁹⁷ UZUN, “Türkiye’de Vicdani Red”, E.T. 08.09.2015.

⁹⁸ ÇINAR, (2014). s. 217.

⁹⁹ CAN, (2008). s. 292.

¹⁰⁰ TOK, s. 118-119.

de; vatan hizmeti, zorunlu değil aksine alternatifleri olan/öngörülen bir görevdir ve bu da tartışmasızdır¹⁰¹.

1961 Anayasası ise; 60. maddesinde, bu durumu, “vatan hizmeti” kenar başlığı ile “Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev ve askerlik yükümü kanunla düzenlenir”, şeklinde düzenlemiştir. Nitekim, 1961 Anayasası bu hükmü ile vatani görevin ifa şeklini sadece “askerlik hizmeti” ile sınırlamıştır. Bu nedenle, anılan Anayasa’da zorunlu askerlik hizmeti yerine, ikame herhangi bir kamu hizmeti seçeneği yoktur. Fakat anılan yasa, 29.09.1971 tarihinde 1488 Sayılı Kanunla değiştirilmiştir. Bu çerçevedeki değişik 60. Maddeye göre, “Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, Silahlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir.” ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla, 1971 yılındaki düzenleme sonucu vatani görevin “Silahlı Kuvvetlerde” veya “kamu hizmetlerinde” ikame bir şekilde yapılabilmesinin önü açılmıştır¹⁰².

Yukarıda açıklanan çerçevede, 1982 Anayasası 1961 Anayasası’ndan daha demokratik (en azından bu konuda) ve çözüm odaklı bir adım içermektedir. Şöyle ki: Anayasası’nın 72. Maddesi askerlik görevi için doğrudan “veya yerine getirilmiş sayılacağı” ibaresine yer vererek kanunla düzenlenir hükmüne yer vermiştir. Bu hüküm ise gayet açık ve anlaşılır bir hüküm ve ifadedir. Zira devletle veya silahlı kuvvetlerle hiçbir bağ veya bağlantıya girmeden, sivil ikame bir kamu görevi de yapmaksızın askerlik ödevinin ifa edilmiş olabileceğini düzenlemektedir. Tabii olarak, bu konu için ek bir düzenleme gerekir. Keza, 1982 Anayasası yapılırken, aslında 1961 Anayasası’nın 60. maddesi korunmaya çalışılmış. Fakat küçük bir değişiklik yapılmıştır. 1961 Anayasası’nın 60. maddesindeki “ne şekilde yerine getirileceği” ifadesi yerine “ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı” ibaresi kullanılmıştır¹⁰³. Aslında bu yasal düzenlemeyle yurt dışında yaşayan gurbetçilerimizin yurtdışında oturma hakkına sahip olan askerlik yükümlüsü kişilerin, bir miktar para ödeyerek sadece 2 ay bir zorunlu askeri eğitim sonrasında, zorunlu askerlik görevini ifa etmiş olacakları benimsenmişti. Bu kapsamda, bu ve benzer durumlar için yine mağduriyetlerin önüne geçmek adına askerlik ödevinin yerine getirilmiş sayılacağı durumların gelecekte, kanunla düzenlenmesinin önünü açmak ve kanun koyucuya bu yönde ışık tutarak yol göstermek için maddede gerekli değişiklik yapılmıştır¹⁰⁴. Bu bağlamda; Türkiye’de, askerlik ödevi, 1982 Anayasası’nda ikame hizmeti de içine alacak şekilde alternatifli olarak ifa edileceği düzenlenmiştir. Keza, vicdani düşünce veya vicdani saik, Anayasa’da, sınırlandırılmamış ve engellenmemiştir. (Zaten böyle olması da gerekirdi) Hukuk devletlerinde vicdana hiçbir müdahale yapılamaz. Kuşkusuz vicdan en temel bir hakktır. Keza Anayasa’da da düzenlenerek teminat altına alınmıştır. Ayrıca, Anayasa’nın 15. maddesinde, savaş, seferberlik ve sıkıyönetim hallerinde dahi¹⁰⁵ bu çekirdek haklara dokunulamayacağı düzenlenmiştir¹⁰⁶.

¹⁰¹ CAN, (2008). s. 303.

¹⁰² EREN, s. 107.

¹⁰³ CAN, (2008). s. 304;

¹⁰⁴ EREN, s. 107-108.

¹⁰⁵ Savaş, Sıkıyönetim gibi adeta ülkenin yaşam savaşı verdiği bir dönemde dahi bu alanlara müdahale edilemeyeceği güvence altına alınmıştır.

¹⁰⁶ CAN, (2008). s. 306.

Bir diğer açıdan; 1111 Sayılı Askerlik Kanunu, Anayasa'nın üstünlüğü ilkesinin geçerli olmadığı bir dönemin ürünüdür. Şöyle ki; 1927 yılında yapılan bir düzenleme olan bu yasanın, Anayasa'ya uygun olduğu karinesi çok zayıftır. Çünkü, anılan yasa 1982 Anayasası döneminde çıkarılmamıştır. Keza, bu Anayasa'ya uygun davranmakla yükümlü bir yasama organı tarafından da çıkarılmamış, aksine Türkiye'nin o günkü “*özel şartları*” doğrultusunda hazırlanmıştır. Kuşkusuz, alternatifli hizmet olanağı sunan mevcut Anayasa, yürürlüğe girdikten sonra, bu düzenlemenin Anayasa'ya aykırılığı bugüne kadar ileri sürülmemiştir. Ayrıca, bu yasa, Anayasa'nın kapsamını da daraltarak sözüne de aykırılık teşkil etmektedir. Anayasa'nın tanıdığı bir olanağın, yine de Anayasa'da öngörülen zorunluluklar olmaksızın daraltılması, en yalın haliyle, Anayasa'nın lafzına da aykırıdır. Hâlbuki, Anayasa'da daraltma yönünde bir zorunluluk değil, aksine genişletme ve alternatifleri yaşama geçirme konusunda 24. ve 15. madde direktifleri yasa koyucuyu tartışmasız bağlamaktadır. Son tahlilde, hiçbir gereklilik ve zorunluluk, insanların temel haklarından ve onurundan daha üstün değildir. İnsan onuruna dokunacak kadar değerli hiçbir kural ve ilke ya da ülke yararı olamaz. Nitekim, Anayasa'nın 15. maddesi, ülkenin varlık mücadelesinin dahi, vicdani kanaate dokunulma konusunda bir meşruiyet dayanağını sunamayacağını açıkça vurgulamaktadır¹⁰⁷.

Ayrıca, askerlik gibi kutsal, onurlu, milli ve kamusal bir hizmetin, zorunluluk kaydına bağlanması bir çelişki taşımaktadır. Üstelik, kamu görevine kişi vicdani tercihiyle girmektedir (en azından girmelidir). Fakat, Türkiye'de askerlik hizmeti, zorunludur ve bu hizmette kimsenin vicdani kanaati de düşüncesi de sorulmamaktadır. Hiç şüphesiz asker de vicdani kanaatine aykırı bir görevde çalıştırılmaz. Askerler de insan onuruna yahut vicdani kanaatlerine aykırı bir emri yerine getirmeye zorlanamaz. Nitekim vicdani red olanağı bulunan Almanya'da, Federal Yüksek İdare Mahkemesi'nin, 2007 yılında vermiş olduğu bir kararda; bir askerinin, vicdani red hakkını kullanmasa dahi vicdani kanaat özgürlüğüne sahip olabileceği kabul edilmiştir¹⁰⁸.

Eren'e göre; anılan kanunda yapılan değişikliğin izahı, sorunu açıklığa kavuşturmaktadır. Dolayısıyla, askerlik görevi veya “*ikame bir görev*” olarak değiştirmek, yasa koyucunun *takdirinde* ve *tekelindedir*. Hakeza, Yazar'a göre, parlamenterin takdirinde olan bu durumun, parlamenterlerce kullanılmaması gerekir. Yazar'a göre Türkiye'de zorunlu askerlik uygulamasının da Anayasaya aykırı bir yanı bulunmamaktadır. Nitekim Yazar'a göre burada, parlamenterlere verilmiş bir emredici hüküm yoktur, yalnızca seçenek vardır¹⁰⁹. Dolayısıyla, bu yetkiyi kullanıp kullanmamak yasama organına aittir. Bizim de benimsemiş olduğumuz, Can'ın değerlendirmelerine göre, 1982 Anayasası, Türkiye'de vicdani reddin, hak olarak tanınmasının önünde herhangi bir engel olarak değerlendirilemez. Nitekim, Anayasa'nın 72. maddesinde yer alan; “*Bu hizmetin silahlı kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir*” ibaresi, esasında zorunlu askerlik hizmeti yerine, alternatif sivil hizmetin önünü açmaktadır. Dolayısıyla, Anayasa'nın açık hükmünden, askerlik görevinin anayasal bir şart yahut zorunluluk olduğu sonucuna ulaşılamaz. Zira Anayasa'nın 72. maddesinin vatandaşları zorunlu tuttuğu şey

¹⁰⁷ GÖKSU Ranâ. (2017). Yargılanan Vicdanî Ret Hakkı, *TBB Dergisi*, S. 129, s. 45-46; CAN, (2008). s. 307.

¹⁰⁸ CAN, (2008). s. 308.

¹⁰⁹ EREN, s. 108.

“vatan hizmeti”dir. Fakat vatan hizmeti/görevinden ne anlaşılacağı, madde içerisinde açıklanmamaktadır¹¹⁰.

Buna karşın, 1982 Anayasası’nın 90. maddesine göre; temel hak ve hürriyetlerle ilgili bir konuda uluslararası sözleşme hükümlerinin Türkiye’nin yasal mevzuatındaki düzenlemeler çelişmesi durumunda Anayasa’nın ilgili maddesi gereği kanun veya iç hukuk mevzuatı uygulanmaz. Bu durumda, uluslararası sözleşme hükmü, uygulanacaktır. 1982 Anayasası’na göre bu hüküm Türk makamlarını (siyasi, idari, askeri ve yargı mercilerini) bağlar. Dolayısıyla, bu hükümlere göre Türkiye’nin yasal düzleminde bir kanun vb. olmasa dahi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının vicdani red haklarının olduğunu iddia etmek, pozitif hukukumuzla göre tabiidir¹¹¹.

Can’a göre; vicdani reddin 1982 Anayasası’nda açıkça bir hak şeklinde yer almamış olması, onu öngörülen bir olanak olmaktan çıkarmamakta, dolayısıyla Anayasa’nın dolaylı olarak düzenledi bir hakkın, yine aynı Anayasa’nın 10. maddesindeki eşitlik ilkesine aykırılığını iddia etmek pek tutarlı bir değerlendirme değildir¹¹². Eminağaoğlu’na göre; 1982 Anayasası’nın 10. maddesinde düzenlenen eşitlik ilkesi; vicdani redciler için zorunlu askerlik hizmetinin söz konusu olmaması karşısında zorunlu askerlik yapan ve yapmayı kabul eden kişiler açısından anılan maddeye aykırı olarak yorumlanamaz. Nitekim Anayasa’nın 14. maddesi, Anayasa’nın hiçbir hükmünün yine Anayasa da güvence altına alınan özgürlüklerin Anayasa’nın verdiği ölçüyü aşacak şekilde sınırlandırılmasını sağlayacak şekilde değerlendirilemez¹¹³ hükmüne yer vermektedir. Bu tespitler ışığında, genel olarak şu sonuçlara varmak mümkündür: 1982 Anayasası doğrudan vicdani reddi bir hak olarak düzenlememiş ancak redde de engel olmamıştır. Türkiye’de zorunlu askerlik görevinin olması, Türkiye de vicdani reddin bir insan hakkı olarak tanınmasına engel de değildir¹¹⁴.

b. Türkiye’de Zorunlu Askerlik Hizmetinin Yasallık Durumu

Türkiye’de, pozitif yasa kapsamında vicdani reddi ele alan, doğrudan ya da dolaylı herhangi bir norm yoktur. Vicdani red için eski tarihli bir Bakanlar Kurulu kararında redcilerle bağımsızlıktan bahsedilebilir. Şöyle ki anılan karar 1993 yılında yayımlanan bir karardır. Buna göre; “*askerlik hizmetini yapmış sayılma*” durumunu düzenlenmiştir. Bakanlar Kurulu’nun 05.07.1993 tarihindeki (93/4613 Sayılı) kararı, aslında birden fazla tabiiyetli vatandaşların askerlik yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılmalarına dair esaslara ilişkindir¹¹⁵. Bu kararın, konumuz açısından önemli olan yanı, beşinci maddenin ikinci fıkrasındaki düzenlemedir. “*Askerlik yükümlülüğünün yerine getirilmiş sayılması*” başlıklı maddenin ilk fıkrasına göre:

“*Yurt dışında doğmak ve ikamet etmek veya kanuni rüşt yaşından önce, ikamet etmek amacıyla yabancı bir ülkeye gitmek suretiyle bulunduğu ülke vatandaşlığını 38 yaşını*

¹¹⁰ CAN, (2008). s. 302; GÖKSU, s. 46-47.

¹¹¹ GÖKSU, s. 48-49.

¹¹² CAN, Osman. “*Vicdani Ret, Anayasal Bir Hak mı?*”, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?Arsiv-TipID=1&ArsivAnaID=27466>, 17.09.2017.

¹¹³ EMİNAĞAOĞLU, Ömer Faruk. “*Özgürlük ve Vatan Hizmeti*”, *Radikal*, 22.08.2017.

¹¹⁴ ALTUNDIŞ, Mehmet. (2012). “*Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı*”, *Yasama Dergisi*, S. 20, s. 170.

¹¹⁵ 25.7.1993 tarih ve 21648 Sayılı Resmi Gazete.

tamamladıkları yılın sonuna kadar kazananlardan, tabiiyetinde buldukları yabancı ülkede askerlik yaptığını belgeleyenler, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar.”

Maddenin ikinci fıkrasında ise, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına tanınmayan “*vicdani redci*” olma hakkı, çifte vatandaşlığı olanlara tanınmaktadır. Fıkraya göre:

“Buldukları ülke mevzuatı gereği ihtiyaç fazlası oldukları veya inançları nedeniyle askerlik yapmak istemediklerinden sivil kurum ve kuruluşlarda hizmet yapmak suretiyle askerlik hizmetini tamamlayanlar da bu durumlarını belgelemek kaydıyla askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar.”

Bakanlar Kurulu Kararına göre; vicdani redcilik, sadece iki veya daha fazla ülke vatandaşlığı olanların için geçerli olduğu, iç hukukumuzda böyle düzenlemenin veya uygulamanın olmadığı ifadesinin hatalı olduğu belirtilmelidir¹¹⁶. Bu nedenle, çifte vatandaşlığı olanlara tanınan bu durum, Anayasa’nın 10. Maddesine aykırılık teşkil etmektedir. 21.06.1927 gün ve 1111 Sayılı Askerlik Kanunu’nun birinci maddesine göre¹¹⁷, “*Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur.*” Görüleceği üzere, 1982 Anayasası’nca “*vatan hizmeti*” olarak ifade edilen, parlamentoya ikame görev için adeta “*yasal boşluk*” bırakan Anayasa’nın aksine alt bir norm olan ve üzerinden iki farklı anayasa gören çok sayıda Anayasa değişikliği olduğu halde yaklaşık bir asırlık Askerlik Kanunu, Türkiye’de askerliğin zorunlu olduğu hükmünü düzenlemektedir. Dolayısıyla, şayet 1111 Sayılı Askerlik Kanunu’nun değiştirilirse yaşanan büyük sorun çözülmüş olacaktır. Zorunlu askerlik görevini yapmamış binlerce vatandaş bu durumdan mağdurdur. Haklarında çeşitli davalar açılmakta ve bir kişi cezalandırılmaktadır. Devletin yaşanan mağduriyetlere çözüm bulması ise demokratik ülkeden beklenen bir davranıştır ve haktır¹¹⁸.

c. Türkiye’de Zorunlu Askerlik Uygulaması Karşısında Çıkarılan Bedelli Askerlik

Türkiye’de bedelli askerlik; Osmanlı döneminden bugüne bazı dönemlerde zorunlu askerliğe alternatif olarak “süre kısalması karşılığı nakit bedel ödenmesi” şartıyla hayata geçirilmiştir. Bedelli askerliğin uygulanmasındaki esas gerekçeler; ordunun ve devletin maddi ihtiyaçları ile vatandaşların zorunlu askerlik nedeniyle işlerini kaybetmemeleri olarak temellendirilmiştir Osmanlı dönemindeki ücretli askerlik için düzenleme, Yeniçeri Ocağı’nın kapatılması sonrasında rastlamaktadır. “Bedel-i şahsi” olarak adlandırılan bu ilk bedelli askerlik uygulaması, vatandaşın zorunlu olan askerlik hizmetini yapmamak için hazineye bedel ödemesini şeklinde değil, ancak yerine ikame olarak bir başka vatandaşın asker olması biçiminde gerçekleşmiştir. Anılan yıllarda uzun bir süre olan (4-5 yıl) vatani görev için tebaa, kurayla belirlenmekteydi. Kurada adı çıkan yükümlü, yerine belli şartları taşıyan bir başkasını askere göndererek bu yükümlülükten kurtulmaktaydı. Bu şartlar ise şöyle belirlenmişti: Askerlik görevini bir başkası adına üstlenecek bir

¹¹⁶ SEVİNÇ, s. 305.

¹¹⁷ 12-17.7.1927 tarih 631-035 Sayılı Resmi Gazete.

¹¹⁸ SEVİNÇ, s. 306.

tebaa ise; genç, beyaz (siyah köleler kabul edilmiyordu), sağlıklı keza ruhsal sağlık sorunu olmayan, yüz kızartıcı suç işlememiş ve çevresinde kötü bir kişi olarak tanınmaması gerekiyordu¹¹⁹.

Osmanlı'da da bedel ödemek suretiyle zorunlu askerlik görevinden bağışık olunabilmekteydi. Şöyle ki 1870'de çıkarılan “*Tenkisat-ı Cedide-i Askeriyeye Tevfikân Tanzim olunan Kura Kanunname-i Hümayunu*” adlı dönemin kanunuyla, “*nakdi bedelli*” uygulaması ile bedelli askerlik sistemi başlamış oldu. Anılan Kanun'a göre, “*bedel-i şahsi*” ayarlayamayan (yani yerlerine ikame bir vatandaş bulamayanlar için), dönemin parasına göre bir bedel ödeyerek, 3 aylık bir askeri temel eğitim alanlar, uzun bir görev olan zorunlu askerlikten kurtulmuşlardı. Bu düzenleme/sistem, dönemsel değişikliklerle I. Ve II. Meşrutiyet yıllarında da sürmüştür¹²⁰.

1111 Sayılı Askerlik Kanunu'na göre; ihtiyaç halinde ve gerekli şartların oluşması durumunda, temel askerlik görevini müteakip, yükümlülerin askerlik hizmetlerini kamu kurum ve kuruluşlarında yerine getirmesi veya bedel ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulması mümkündür. Bedelli askerlik, Askerlik Kanunu'ndaki bu hükme istinaden, 3358, 3802 ve 4459 Sayılı kanuni düzenlemelerle Askerlik Kanunu'nun geçici 20, 33 ve 37'nci maddeleri çerçevesinde; Türkiye Cumhuriyeti'nin son 30 yıllık döneminde, farklı gerekçelerle 6 kez hayata geçirilmiştir. Bu dönemdeki ilk bedelli askerlik uygulaması 1987 yılında, dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından uygulanmıştır¹²¹. Bedelli uygulaması, daha sonra 1992, 1999, 2011, 2014 ve 2018 yıllarında hayata geçirilmiştir. İlk beş bedelli uygulamasından toplam 398.731 kişi yararlanmıştır. Bedelli askerlik için bedellendirmeler, 1987, 1992 ve 1999¹²² yıllarında döviz üzerinden yapılırken, 2011 ve 2014'te Türk lirası üzerinden yapılmıştır. Keza zorunlu askerlik görevinden bedeli ödeyerek muaf olmak her dönemde değişiklik göstermiştir. Hükümetler bedelli askerlik uygulaması esnasında çıkarılacak bedellinin gerekçesini ve elde edilecek gelirinde nerede kullanılacağını açıklamışlardır. Şöyle ki; 1987'de çıkarılan bedelli askerlik uygulamasında amacın “*biriken kaçak, saklı, bakaya konumundaki problemlili yükümlülerin eritilmesi*” olduğu açıklanmıştır. Bu dönemde, bedelli askerlikten toplam 18 bin 433 kişi yararlanmış ve toplamda 100 milyon Alman markı gelir elde edilmiştir. 1992 yılında yine “*biriken kaçak, saklı, bakaya konumundaki problemlili yükümlülerin eritilmesi*” amacıyla bedelli askerlik uygulanmıştır. Bu dönemde, bedelli askerlikten 35 bin 111 kişi yararlanmış ve toplamda 168 milyon Alman markı gelir elde edilmiştir. 1999 yılında ise, Marmara Depremi sonrası, “*sıkıntıya düşen ekonomiye katkı ve deprem mağduru vatandaşlara askerlik kolaylığı sağlama*” gerekçesiyle hayata geçirilen bedelli askerlikten 72 bin 290 kişi yararlanmıştır¹²³.

2011 yılındaki bedelli askerlik, AK Parti İktidarı'nın ilk bedelli askerlik uygulamasıdır. Yine, “*biriken kaçak, saklı ve bakaya konumundaki problemlili yükümlülerin eritilmesi ve şehit-gazi ailelerine destek*” amacıyla çıkarıldığı açıklanan bedelli askerlik uygulamasından 70 bin 179 kişi

¹¹⁹ “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Bedelli Askerlik Tarihi”, *CNN Türk*, 17.07.2018, (Erişim) <https://www.cnnturk.com/turkiye/gecmisten-gunumuze-turkiyenin-bedelli-askerlik-tarihi>, 17.10.2018.

¹²⁰ “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Bedelli Askerlik Tarihi”, E.T. 17.10.2018.

¹²¹ “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Bedelli Askerlik Tarihi”, E.T. 17.10.2018.

¹²² 1999'daki bedelli askerlik uygulamasındaki bedellendirmelerde farkı uygulama yapılmıştır. O dönemde 1.1 milyar mark gelir elde edildi.

¹²³ “Geçmişten Bugüne Bedelli Askerlik Tarihi”, *Sabah*, 02.12.2014. (Erişim), <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/gecmisten-bugune-bedelli-tarihi>, 19.10.2018.

yararlanmıştı. Bu dönemki bedelli askerlikten 2,2 milyar TL gelir elde edilmiştir. 2014 yılında, AK Parti İktidarı iktidar dönemlerinde, ikinci kez bedelli askerlik uygulamıştır. Amaç TSK'nın savunma teknolojisi ihtiyaçlarını gidermek ve yine; “biriken, kaçak, saklı ve bakaya konumundaki problemlili yükümlülerin eritilmesi ve savunma sanayiine kaynak sağlamak” olarak açıklanmıştır. Bu dönemde çıkarılan bedelli askerlikten 203 bin 905 kişi yararlanmış, bu uygulama ile devlet hazinesine toplamda 3 milyar 671 milyon 100 bin TL gelir elde edilmiştir. 2018 yılında yine AK Parti İktidarı, iktidar döneminde 3. kez bedelli askerlik uygulamıştır. Gerekçe olarak “Ülkede son yıllarda yoklama kaçakları ile bakaya sayılarının gittikçe artması, bu konuda oluşan birikmenin önüne geçilmesine yönelik geniş toplum kesimlerinden talepler dile getirilmesi” şeklinde açıklanmıştır. Yurt dışında çalışan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için ise; bedelli askerlik, yurt dışında 3 yıl veya daha fazla çalışan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları bin Avro döviz ödemesi karşılığında zorunlu vatan hizmetini yerine getirmiş sayılmaları esasını benimsenmiştir. Uygulamanın eşitlik ilkesini ihlal edip etmediği tartışılabilir da Anayasa Mahkemesi tarafından bu durumun “ihlal olmadığına” karar verilmiştir¹²⁴. Hiç kuşkusuz; 1111 sayılı Askerlik Kanunu'na göre bu durum yasaldır. Zira anılan Kanun'a göre; “ihtiyaç halinde ve gerekli şartların oluşması durumunda, temel askerlik görevini müteakip, yükümlülerin askerlik hizmetlerini kamu kurum ve kuruluşlarında yerine getirmesi veya bedel ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulması mümkün” dır.

Özet olarak nüfus artışı ve Türkiye'de yaşanan bazı toplumsal değişim ve hareketlenmelerin de etkisiyle, Milli bir görevle ilgili olan bu yasanın, bazı noktalardan değiştirilmesi veya netleştirilmesi gerektiği ortadadır. Nitekim Türkiye'deki zorunlu askerlik yükümlüsü vatandaşların sayısı da her geçen artış göstermektedir. Aslında yükümlü asker sayısı ordu için beklentisinin ve ihtiyacın üstündedir. Şayet bu vatandaşların tamamının askere alınması, Devlet bütçesi açısından büyük ekonomik yüklerle de neden olmaktadır. Türkiye'de, askerlik dönemindeki erkek gençlerin bilgi birikiminden, teknik ve teknolojik donanımından faydalanılması kamu bütçesi ve ülke menfaati için yerinde olacaktır¹²⁵. Türkiye, bu sayede mevcut genç insan gücünden en verimli şekilde yararlanabilecektir. Keza, Anayasa'nın 72. maddesinde, kenar başlığı da dâhil, yapılan değişiklik, bu gerekçeye dayanmakta ve devlete, “vatan hizmet”ini, “askerlik” veya “başka kamu hizmetleri” şeklinde yerine getirme imkânını ihtiyaca göre kullanma yetkisi açıkça verilmektedir¹²⁶.

SONUÇ

Türkiye'de vicdani redcilik, ahlaki ve vicdani gerekçelerle savaş karşıtlığı temelinde ele alınması gereken bir hareket, talep ve hak olmaktan çıkarak temel hak ve özgürlüklerin sorunsallaştırıldığı bir alan haline aldığı değerlendirilmektedir. Keza bu süreçte vicdani red, bir yurttaşlık hakkı temelinde ele alınmalıdır. 7 Aralık 2000 tarihinde Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ilan edilmiştir. Bu Şart, vicdani red hakkını açıkça düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bir parçası olarak tanıyan ilk uluslararası insan hakları belgesidir. Anılan bu belge; “vicdani reddin uygulanmasını düzenleyen ulusal yasalar uyarınca” vicdani reddi bir insan hakkı olarak görmektedir. Bu Şarta göre; vicdani reddi kabul etmeyen ya da ulusal yasalarınca suç kapsamında değerlendiren AB Üye Devletleri, Temel Haklar Sözleşmesi'ni ihlal etmiş kabul edileceği

¹²⁴ “Geçmişten Bugüne Bedelli Tarihi”, E.T. 19.10.2018

¹²⁵ EREN, s. 108.

¹²⁶ KUZU, Burhan. (1999). *Türk Anayasal Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 106.

benimsenmiştir. ABD ve Avrupa Konseyi üye devletlerinin tamamı (Türkiye haricinde) vicdani reddi, inanç özgürlüğü bağlamında ele almaktadır. Bu bakış açısında, uluslararası kurum ve kuruluşların etkin rolü yadsınamaz bir gerçektir.

Türkiye, bölgesel ve uluslararası hukuk rejimlerini kabul etmiş; insan haklarına saygılı ve demokratik bir ülkedir. Ancak Türkiye’de henüz vicdani red konusu gerektiği gibi tartışılmamış ve anlaşılammıştır. Bu bağlamda, Türkiye’de, vicdani reddin temel hak ve hürriyetlerin özgürlüğü açısından tesisi ve kazandırılması, bireysel hak anlamında da Türkiye’nin önünü açacağı düşünülmektedir. 1982 Anayasası’nın askerlik hizmetinin temelini oluşturan 72. maddesi ve gerekçesi değerlendirildiğinde, aslında Türkiye’de, zorunlu olan hizmetin vatan hizmeti olduğu, dolayısıyla zorunlu askerlik hizmetinin olmadığıdır. Bu çerçevede, sadece alternatif sivil hizmet düzenlemesiyle birlikte yaşanan sorunların çözülebileceği ve vicdani reddin bir hak olarak tanınmasının önünde anayasal bir engel bulunmadığı değerlendirilmektedir. 1982 Anayasası’nın bu açık hükmüne karşın, bazı yasalarda düzenlemeler yapılarak vatan hizmetinin ancak Silahlı Kuvvetlerde askerlik yapılarak yerine getirileceği hükmü, temel hakları daraltan bir düzenlemedir. Anılan bu tür kanunlar, uluslararası hukuk ile de çelişmektedir. O nedenle, bu durum, Türkiye’yi açmazla düşürmektedir. Şu hâlde temel hak ve özgürlükler bağlamında, uluslararası hukukça kabul edilen düzenlemeler, iç hukukumuzun parçası olarak normlar hiyerarşisinde kanunların üzerinde olan 1982 Anayasası’nın 90. maddesinin son fıkrası uygulanarak bu sorunlar çözülebilir. Dolayısıyla, vicdani reddi tanımayan yasalar yerine, AİHS ve MSHS’nin ve AİHM veya BM İnsan Hakları Komitesi’nin kararlarının esas alınması önem taşımaktadır. Vicdani reddin bir hak olarak düzenlendiği uluslararası hukuk normları incelendiğinde; İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinin (İHEB) düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili 18. maddesi ve buna yakın düzenlemeleri içeren Medeni Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinin (MSHUS) 18. maddesi, ayrıca; Afrika İnsan ve Halkları Hakları Şartı (AİHHŞ) m. 8, İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi (İHAS) m. 12 ve belki de en önemlisi; AİHS’nin 9. maddesindeki düzenlemeler öne çıkmaktadır.

AİHS’ye taraf olan ve vicdani reddi iç hukuklarında tanımayan devletler, AİHM’nin Bayatyan/Ermenistan Kararı sonrası vicdani redle ilgili iç hukuklarında gerekli değişiklikleri yaparak vicdani reddi bir hak olarak tanımışlardır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, vicdan red konusunda Türkiye aleyhine dört temel nedenle bazı kararlar vermiştir: Bunlar; vicdani reddin henüz yasalarda düzenlenmemiş olması, vicdani redçiler için alternatif hizmet seçeneği sunulmamış olması, vicdani red kriterinin tespiti için Türkiye’de herhangi bir organın olmayışı ve son olarak vicdani redçilerin aynı konudan birden çok adli soruşturmalara/kovuşturmalara maruz bırakılarak cezaya mahkûm edilmeleridir.

Son tahlilde; vicdani red, ilk olarak, pozitif hukukta düzenlenmelidir. Veyahut en azından profesyonel orduya geçilerek zorunlu askerlik uygulamasına son verilmelidir. Bu kapsamdaki normun uluslararası standartlardan uzak olmaması gerekmektedir. Vicdani redde ilişkin olası yasal düzenleme suiistimali önleyici fakat mağduriyetleri de giderici nitelikte ve ölçüde olması gerekir.

KAYNAKÇA

- AJANGİZ, Rafael. *Conscientious Objection in Spain*, (Erişim) zentralstelle-kdv.de/z.php?ID=235, 29.05.2017.
- ALTUNDİŞ, Mehmet. “Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı”, *Yasama Dergisi*, S. 20, 2012, s. 143-174.
- ALTINAY, Ayşe Gül/ TANIL, Bora. “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik (iç.)*, C. 4, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 140-154.
- ANAYURT, Ömer. “Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme”, *Mülkiye Dergisi*, C. 31, S. 254, 2007, s.164-168.
- ASLAN, Orhan. (2008). *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- AYDIN, Suavi. (2008). “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratmadaki Rolü”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Üsterci Coşkun, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 25-49.
- Avrupa Komisyonu, (14 Kasım 2009), “2009 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu”, SEC (2009) 1334/3, S. 10 ve Avrupa Komisyonu, (9 Kasım 2010), “2010 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu”, SEC (2010) 1327, S. 24.
- BRÖCKLING, Ulrich. (2008). “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 69-79.
- BOZATAY, Şeniz Anbarlı. “Türkiye’de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları”, *ÇKÜİBFD*, C. 1, S. 1, Güz 2011, s. 151-172.
- CAN, Osman. (2008). “Vicdani Red ve Anayasa”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 291-313.
- CAN, Osman. “Vicdani Ret, Anayasal Bir Hak mı?”, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?Arsiv-TipID=1&ArsivAnaID=27466>, 17.09.2017.
- CANKUR, A. Serra. (2009). *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- CİNİSLİ, Meral Güler. *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.

- ÇETİN, Nagihan. (2018). “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”, *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1: s. 161-175.
- ÇINAR, Özgür Heval. (2014). *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÇINAR, Özgür Heval. (2008). “Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış”, der. Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimleri çinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 235-247.
- ÇINAR, Özgür Heval. (2007). “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 72, s. 94-108.
- EREN, Abdurrahman. (2006). “Türk Hukukunda Vicdani Red”, *AÜSBFD*, S. 61/3.
- EMİNAĞAOĞLU, Ömer Faruk. “Özgürlük ve Vatan Hizmeti”, *Radikal*, 22.08.2005.
- ESMER, Barış. (2012). *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, Propaganda Yayınları, İstanbul.
- GÜRÇAN, Ertuğrul Cenk. (2007). “Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?”, *AÜSBFD*, S. 62, Ankara.
- GÜLER, Esmeray/ MERAL, Bekir Fatih. Nail Anıl Cinisli, *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.
- GÖKSU Ranâ. (2017). Yargılanan Vicdanî Ret Hakkı, *TBB Dergisi*, S. 129, s. 37-62.
- KAFKASLI, Zehra. (2006). “Her Şey Vatan İçin (!)”, *Güncel Hukuk Dergisi*, S. 3, Mart
- KARDAŞ, Ümit. (2006). “Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı”, *Birikim Dergisi*, S. 207, S. 36-41.
- KASIMOĞLU, Alper. “Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Nisan- Ekim 2013.
- KAYA, Ersin “Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2006, s. 35-43.
- KIRIT, Emrah/ GÜNEL, Reşat Volkan. (2006). *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Vicdani Ret*, Marmara Üniversitesi Yayınları.
- KIVRIKOĞLU, Hüseyin. “Sunuş”, *2000’li Yıllara Girerken Türk Ordusu (iç.)*, der., Mehmet Özel, Ankara Ticaret Odası ve T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.
- KUZU, Burhan. (1999). *Türk Anayasal Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- LOCKE, Jonh. (1976). *A Letter Concerning Toleration*, J. Brook, Huddersfield, England.

- MAJOR, Marie France. (1992). “Conscientious Objection and International Law: A Human Right?”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol. 24.
- MERTON, Thomas, (2001). *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- MIZRAK, Dilan. (2008). *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- MOSKOS, C. Charles/CHAMBERS, Whiteclay John. *The Secularization of Conscience*, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance, New York: Oxford University Press, 1993.
- PARLA, Taha. (2008). “Vicdani Reddin Felsefi Gerekçeleri”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PARLA, Taha. “Vicdani Red”, *Radikal* 2, 30 Ekim 2005, (Erişim) http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=5211, 11.08.2017.
- TOKER, Nilgün. (2008). “Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Y., İstanbul, s. 79-95.
- TOK, Hıdır. (2009). *Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Red*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- SEMİZ, Yasemin. (2010). *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- SEVİNÇ, Murat. “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *AÜSBFD*, S. 61/1, Ocak-Mart 2006, Ankara, s. 297-322.
- SPECK, Andres. “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, *Birikim Dergisi*, S. 207, Temmuz 2006, s. 42-55.
- UZUN, Begüm. “Türkiye’de Vicdani Ret (1)?”, (3.8.2006), (Erişim) <http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp>, 08.09.2015.
- ÜÇPINAR, Hülya. (2008). “Türkiye’de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 313-337.
- ÜSTERCİ, Coşkun. (2008). Uğur Yorulmaz, “Türkiye’de Vicdani Red”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 217-237.

ZÜRCHER, Erik Jan. (2008). “Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 59-69.

ZÜRCHER, Erik Jan. (2003). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ZÜRCHER, Erik Jan. (1998). “The Ottoman Conscription System 1844-1914”, *International Review of Social History*, Vol. 43, No. 3, pp. 437-449.

“Geçmişten günümüze Türkiye’nin bedelli askerlik tarihi”, *CNN Türk*, 17.07.2018, (Erişim) <https://www.cnnturk.com/turkiye/gecmisten-gunumuze-turkiyenin-bedelli-askerlik-tarihi>, 17.10.2018.

“Geçmişten Bugüne Bedelli Tarihi”, *Sabah*, 02.12.2014. (Erişim) <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/gecmisten-bugune-bedelli-tarihi>, 19.10.2018.